

***Η έννοια της πολιτικής δράσης στη σκέψη της  
Hannah Arendt και της Rosa Luxemburg***

*Διπλωματική Εργασία*

*Επιβλέποντες Καθηγητές : Κ. Τσουκαλάς – Γ. Κουζέλης*

***Σαριπανίδου Μαρία***

***A.M. : 25276***

*Σεπτέμβριος 2007-11-26*

*Αθήνα*

*Θερμές ευχαριστίες στους καθηγητές  
μου Κωνσταντίνο Τσουκαλά και  
Γεράσιμο Κουζέλη, για τη συνεχή  
στήριξη που μου προσέφεραν και  
γιατί αποτέλεσαν για μένα  
πηγή έμπνευσης καθ' όλη τη  
διάρκεια των σπουδών μου.*

*Ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς  
μου, γιατί χωρίς τη βοήθεια και τη  
συμπαράστασή τους  
δεν θα μπορούσα να κάνω τα όνειρά  
μου πραγματικότητα.*

*Τέλος θέλω να ευχαριστήσω τους  
φίλους μου Παναγιώτη Κουστένη και  
Χρίστο Ηλιόπουλο, γιατί μου  
στάθηκαν αληθινά καθ' όλη τη  
διάρκεια της συγγραφής της  
παρούσας εργασίας, αλλά κυρίως θα  
τους είμαι πάντα ευγνώμον γιατί  
μετέτρεψαν την διαμονή μου στην  
Αθήνα στο πιο όμορφο ταξίδι...*

*«Εν αρχή ήταν η δράση...»*

*Goethe*

## *Περιεχόμενα*

|                                                                            |    |
|----------------------------------------------------------------------------|----|
| Εισαγωγή .....                                                             | 4  |
| Θεωρίες Δράσης .....                                                       | 5  |
| <i>Hannah Arendt</i>                                                       |    |
| Η πολιτική δράση ως εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης κατάστασης .....       | 10 |
| Η αποδυνάμωση της πολιτικής κοινότητας και η άνοδος του ολοκληρωτισμού ... | 17 |
| Η οργάνωση των μαζών στα πλαίσια των ολοκληρωτικών κινημάτων .....         | 22 |
| Η επικράτηση της ολοκληρωτικής κυριαρχίας .....                            | 28 |
| Η Επανάσταση για την Ελευθερία .....                                       | 32 |
| <i>Rosa Luxemburg</i>                                                      |    |
| Η πολιτική δράση ως μέσο ελεύθερης συγκρότησης της συνείδησης .....        | 38 |
| Η πτώση στη βαρβαρότητα .....                                              | 43 |
| Η οργάνωση των μαζών .....                                                 | 46 |
| Η επανάσταση .....                                                         | 49 |
| Συμπεράσματα .....                                                         | 52 |
| Επίλογος .....                                                             | 54 |
| Βιβλιογραφία .....                                                         | 55 |

## *Εισαγωγή*

Η σχέση του έργου της Hannah Arendt με αυτό της Rosa Luxemburg σε πολλές περιπτώσεις έχει προκαλέσει το επιστημονικό ενδιαφέρον, χωρίς ωστόσο να έχει οδηγήσει σε μία συστηματική προσπάθεια παράλληλης ανάγνωσης των συγγραφικών τους πονημάτων. Η εκτίμηση και ο σεβασμός που έτρεφε η Arendt για την Luxemburg διαφαίνεται ξεκάθαρα στο έργο της *Άνθρωποι σε ζοφερούς καιρούς*, το οποίο αποδεικνύει τον προβληματισμό που είχε προκαλέσει στην Arendt η πνευματική κληρονομιά που άφησε πίσω της η Luxemburg. Εξάλλου ο φόβος που εκφράζεται από τη Luxemburg για τον κίνδυνο της «πτώσης στη βαρβαρότητα», για την Arendt αποτέλεσε προσωπικό βίωμα. Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε πως η «κοινοτυπία του κακού» για την Arendt δεν ήταν παρά η επιβεβαίωση των κακών που προμήνυε σθεναρά η Luxemburg σχεδόν στο σύνολο των λόγων και των κειμένων της.

Η έννοια της πολιτικής δράσης τόσο στην Arendt όσο και στη Luxemburg, δεν είναι απολύτως αποσαφηνισμένη. Γίνεται όμως κατανοητή μέσω της ανάλυσης των θέσεών τους σε μία σειρά από ζητήματα. Όσο αφορά λοιπόν την Arendt θα γίνει μια προσπάθεια ανάλυσης των βασικών εννοιών που χρησιμοποιεί κατά κόρον σε όλο της το συγγραφικό έργο και οι οποίες οδηγούν στην κατανόηση αυτού που η ίδια ορίζει ως 'vita activa'. Θα ακολουθήσει η ανάλυση του ολοκληρωτικού φαινομένου, που αποτελεί και την περισσότερο δημοφιλή θεωρία της. Τέλος, θα γίνει μια προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας της επανάστασης, όπως αυτή συγκροτείται στα κείμενά της.

Η δεύτερη ενότητα που ακολουθεί, αφορά στο συγγραφικό έργο της Luxemburg. Λόγω της μη επαρκούς δευτερογενούς βιβλιογραφίας, η ανάλυση γίνεται κυρίως με βάση τα πρωτότυπα κείμενά της. Οι θεματικές ενότητες λοιπόν επιλέχθηκαν κυρίως με κριτήριο τις θέσεις που ανέπτυξε σχετικά με την έννοια της πολιτικής δράσης, παραβλέποντας το σημαντικό έργο που παρήγαγε αναφορικά με την μαρξιστική θεωρία, το οποίο δεν κρίθηκε απαραίτητο να αναφερθεί.

Το τελευταίο μέρος της εργασίας σκοπό έχει την παράθεση των απόψεων των δύο γυναικών, τόσο στα σημεία που μοιάζουν να συγκλίνουν, όσο και σε σχέση με τα στοιχεία που τις κάνουν να διαφοροποιούνται.

## Θεωρίες δράσης

Οι πρώτες θεωρίες δράσης διατυπώθηκαν τον 17<sup>ο</sup> αιώνα απηχώντας τις απόψεις όλων όσων ήθελαν να παραμεριστούν οι θεολογικές ερμηνείες ή η παράδοση. Οι συλλογικές υποχρεώσεις και οι δεσμεύσεις για πρώτη φορά μετατράπηκαν σε συλλογικό πρόβλημα, αμφισβητώντας έμμεσα το *status quo* της εξουσίας και εκφράζοντας τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Οι πρώτες αυτές θεωρίες οικοδομούνται έχοντας ως αφετηρία το άτομο και την ατομική προσωπικότητα, προσδίδοντάς τους ‘φυσικά’ χαρακτηριστικά. Στις κατασκευές αυτές, όπως για παράδειγμα σε αυτές του Hobbes, του Locke, του Mill ή του Bentham, η έννοια του ανθρώπου θεμελιώνεται *a priori* στην τάση του ανθρώπου να ρέπει προς την κοινωνία είτε ως αυτοσκοπό, είτε για την ικανοποίηση προσωπικών του επιθυμιών. Έτσι το ζήτημα της συλλογικότητας αντιμετωπίζεται είτε ως ένας σκοπός που ενυπάρχει στην ίδια τη φύση του ανθρώπου, είτε ως μέσο για την ικανοποίηση των συμφερόντων των ατόμων.

Στην περίπτωση του Hobbes θεμελιώνεται μια ατομιστική παράδοση, στο πλαίσιο της οποίας η συλλογική δράση προσεγγίζεται με βάση το κριτήριο της χρησιμότητάς της για την εκπλήρωση των σκοπών των ατομικών δρώντων. Μέσα στα πλαίσια αυτά σημαντικό ρόλο παίζει η έννοια της ανταλλαγής και του κοινωνικού συμβολαίου προς χάρη της ικανοποίησης ατομικών επιθυμιών. Η συλλογική δράση λοιπόν λαμβάνει έναν εργαλειακό χαρακτήρα προωθώντας τη μέγιστη ισχύ των ανθρώπων που συμμετέχουν. «Για τον Hobbes δεν είναι η συγκατάθεση αλλά η συνένωση που δημιουργεί μια συλλογικότητα. Και συνένωση σημαίνει πρωτίστως δημιουργία οργάνων και αντιπροσώπου στη θέληση του οποίου υποτάσσονται οι θελήσεις των πολλών»<sup>1</sup>. Ο Hobbes εμφανίζεται ως θεμελιωτής μιας παράδοσης που αντιλαμβάνεται τη συλλογική δράση ως μια συμπεριφορά εγωιστών ανθρώπων που επιδιώκουν ένα κοινό σκοπό. Ο κοινός αυτός σκοπός επιβάλλει την απεμπόληση ορισμένων ατομικών τους δικαιωμάτων, προκειμένου να εκπληρωθούν οι συλλογικές τους υποχρεώσεις. Οι δρώντες λοιπόν δε αποκομίζουν μόνο τα οφέλη που συνεπάγεται η συμμετοχή τους στη συλλογικότητα, αλλά παράλληλα εκπληρώνουν και τις συλλογικές τους υποχρεώσεις. Με αυτόν τον τρόπο μετριάζονται οι αντιθέσεις

---

<sup>1</sup> Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα, σελ. 50, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001.

και γίνονται καθολικές, κοινά αποδεκτές αξίες. Βέβαια οι θεωρίες αυτής της κατηγορίας ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με τις σχέσεις του ατόμου με το κράτος και την πολιτική εξουσία. Μόνο έμμεσα λοιπόν αφορούν τα ζητήματα της συλλογικής δράσης.

Η αντίδραση στον ατομιστικό αυτό ορθολογισμό θα έρθει τον 19<sup>ο</sup> αιώνα κυρίως από τις σοσιαλιστικές θεωρίες και τις θεωρίες της επιστήμης της κοινωνιολογίας, στηριζόμενη κατά βάση στην κριτική των επιχειρημάτων για την εγγενή ορθολογικότητα των ατομικών συμφερόντων. Σοσιαλιστές λοιπόν και κοινωνιολόγοι συμφωνούσαν ότι η επιδίωξη των ατομικών συμφερόντων οδηγούσε στην κατάρρευση της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Marx, οι ατομικές ανάγκες και τα συμφέροντα δεν διαμορφώνονται υποκειμενικά, αλλά υπόκεινται σε δομικούς προσδιορισμούς ανάλογα με τη θέση των ατόμων στο σύστημα παραγωγής, αντανακλούν δηλαδή προτεραιότητες της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας. Ο Marx οδηγείται στην απόρριψη της έννοιας του αφηρημένου ατομικού συμφέροντος, θεωρώντας πως είναι λανθασμένη η προσπάθεια προσέγγισης της συλλογικότητας υπό το πρίσμα της ατομικότητας. Αντίθετα, αυτό που έχει σημασία είναι η κατανόηση του κοινωνικού ατόμου υπό το πρίσμα της συλλογικότητας, με βάση δηλαδή τα ιδιαίτερα συμφέροντα της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκει. Η ταξική ανάλυση της συλλογικής δράσης από τον Marx έχει ως πυρήνα της την ‘ταξική πάλη’. Κατ’ αυτή την έννοια η ιστορία των κοινωνιών είναι και η ιστορία των ταξικών αγώνων.

Η μαρξιστική ανάλυση της συλλογικής δράσης, που καλύτερα αναπτύσσεται στο έργο *Η 18<sup>η</sup> Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, θέτει ως κεντρικό ζήτημα την ύπαρξη κοινών συμφερόντων των λαϊκών στρωμάτων και τη συνακόλουθη συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, παρά το γεγονός ότι κάθε ομάδα έχει τα δικά της συμφέροντα, οι κρίσεις που μπορεί να προκύψουν δημιουργούν τις προϋποθέσεις της από κοινού αμφισβήτησης και εναντίωσης στο καθεστώς που τις καταπιέζει. Η μέθοδος ανάλυσης του Marx προϋποθέτει το χωρισμό του συνολικού πληθυσμού σε κοινωνικές τάξεις με βάση τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής. Αποφασιστικής σημασίας είναι η συνειδητοποίηση της έννοιας της τάξης και η ανάπτυξη εσωτερικής οργάνωσης σε σχέση πάντα προς έναν αναγνωρίσιμο ταξικό ‘εχθρό’. Ο ρόλος της ιδεολογίας είναι βασικός τόσο για την ανάπτυξη αυτής της δρώσας συλλογικότητας όσο και για τη συνοχή της.

Υπό αυτές τις συνθήκες, το κεντρικό πρόβλημα που προκύπτει είναι η αναγνώριση από τους δρώντες των ταξικών συμφερόντων τους και της κοινής τους ταυτότητας. Η έννοια της τάξης βέβαια δεν αποτελεί μια απλή στατική κατηγορία, αλλά μια αντικειμενική πραγματικότητα που προκύπτει από κοινές ανάγκες. Η τάξη είναι το άθροισμα των ατόμων που έχουν μια κοινή θέση στο σύστημα παραγωγής και την ίδια σχέση με τα μέσα παραγωγής, ενώ ταυτόχρονα βρίσκονται σε μία κατάσταση σύγκρουσης με μια άλλη τάξη. Η θεωρία του Marx δεν επιχειρεί απλά να εξηγήσει τη συλλογική δράση μέσα στο ρόλο των ταξικών συμφερόντων, αλλά προσφέρει ένα γενικότερο επεξηγηματικό σχήμα της συγκρότησης της ταξικής συλλογικότητας. Το κοινωνικό κίνημα γι' αυτόν συνιστά διαδικασία συγκρότησης της τάξης ως συνειδητής δρώσας συλλογικότητας με στόχο τον κοινωνικό μετασχηματισμό και τη χειραφέτηση.

Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό, η μαρξιστική ανάλυση στρέφεται κυρίως προς τον οικονομικό και υλιστικό προσδιορισμό της συλλογικής δράσης. Από την άλλη μεριά η ανάλυση του Emile Durkheim, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στα ηθικά φαινόμενα και τους πολιτιστικούς παράγοντες, προσφέρει μια διαφορετική ανάγνωση των ζητημάτων της συλλογικής δράσης, εμμένοντας όμως στις δομικές συνιστώσες τους. Ο Durkheim προσπάθησε μέσω της θεωρίας του να προβάλλει τη μέση οδό μεταξύ ωφελιμιστικού ατομισμού και σοσιαλισμού, προτείνοντας ως λύση την κοινωνική ενσωμάτωση, η οποία μπορεί να λειτουργήσει ως συνεκτικό στοιχείο της κοινωνίας, στηριζόμενο στην παράδοση της κοινωνικής αλληλεγγύης. Το πρόβλημα λοιπόν της κοινωνικής μεταβολής τον απασχολεί, κυρίως ως προς το ζήτημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Η συλλογικότητα με βάση τη θεωρία του Durkheim απορρέει από την τάση των ατόμων για κοινωνικότητα. Έμφαση λοιπόν δίνεται στα κοινωνικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά που οδηγούν το άτομο να ενταχθεί σε μια συλλογικότητα. Το γεγονός ότι οι άνθρωποι συνενώνονται και σχηματίζουν ομάδες θεωρείται από τον E. Durkheim αρχέγονο χαρακτηριστικό και αυτή ακριβώς η επιθυμία του κοινού βίου κάνει εφικτή την ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών τους. Η συλλογική δράση βέβαια δεν παρουσιάζεται ως μέσο για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών και επιθυμιών, αλλά ως το πεδίο μέσα στο οποίο συγκροτείται. «Όλο το σχήμα της συγκρότησης των συλλογικοτήτων κατά τον Durkheim τονίζει τον αυθορμητισμό της ανάπτυξης των επιμέρους στοιχείων που οδηγεί τελικά στη συλλογικότητα ως μια



υπερκείμενη οντότητα που συγκροτεί μια συλλογική υποκειμενικότητα»<sup>2</sup>. Το βασικό σχήμα του Durkheim παρουσιάζει την κοινωνία σε ένταση λόγω μιας συνεχούς πάλης ανάμεσα στις δυνάμεις της αποδιάρθρωσης και τις δυνάμεις της ενσωμάτωσης. Οι δυνάμεις της αποδιάρθρωσης εμφανίζουν ανομική συλλογική δράση, ενώ οι δυνάμεις της ενσωμάτωσης λειτουργούν επανορθωτικά αναπαράγοντας τις κοινές πεποιθήσεις.

Το έργο του Durkheim στάθηκε η αφορμή για μια στροφή της έρευνας στο φαινόμενο της συλλογικής συμπεριφοράς, κυρίως από τη Σχολή του Σικάγο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Βασική αρχή της σχολής αποτέλεσε η θέση ότι οι περισσότερες συμπεριφορές των ανθρώπων έχουν εξ ορισμού συλλογικό χαρακτήρα με την ευρύτερη έννοια του όρου. Αυτό στηρίζεται στο γεγονός ότι οι ανθρώπινες συμπεριφορές χαρακτηρίζονται από την αμοιβαία αλληλόδραση και αλληλεξάρτηση των δρώντων και συνεπώς αποκτούν συλλογικό χαρακτήρα. Το κάθε άτομο έχει ένα βαθμό ανεξαρτησίας απέναντι στους άλλους, ταυτόχρονα όμως εξαρτάται από τη συλλογικότητα της οποίας είναι μέρος. Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται μια συναίνεση γύρω από κοινές ιδέες και τις αντιλήψεις, η οποία είναι ικανή να επηρεάζει τα επιμέρους άτομα. Η σχέση του ανθρώπου λοιπόν με την ομάδα διαμεσολαβείται από την ανθρώπινη δράση και συμπεριφορά, οδηγώντας σε μία συνειδητή συμμετοχή, σε έναν κοινό σκοπό. Η διαδικασία του κοινωνικού ελέγχου είναι αυτή που προσδίδει σταθερότητα και αναπαράγει τα κανονιστικά πρότυπα. Οι συμπεριφοριστές τελικά φτάνουν στο σημείο να υποστηρίξουν την απόλυτη εξάρτηση του ατόμου από τη συλλογικότητα, περιορίζοντας ριζικά τον μεθοδολογικό ατομικισμό, σχετικοποιώντας την αυτονομία και την ανεξαρτησία του ατόμου. Τελικά αυτό που αναδεικνύεται είναι η σημασία της συλλογικής συμπεριφοράς ως περιοχής κοινωνικής δράσης που διαμορφώνει και συγκροτεί τους κοινωνικούς θεσμούς, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο συνδέεται η κουλτούρα της καθημερινής ζωής με το επίπεδο των θεσμών.

Τα προβλήματα που προέκυψαν από την ανάλυση της συλλογικής συμπεριφοράς από τη Σχολή του Σικάγο, κλήθηκε να επιλύσει ο Talcott Parsons μέσα από τη θεωρία του για την κοινωνική μεταβολή. Για τον Parsons το κοινωνικό σύστημα συγκροτείται ως συσχέτιση των δομών και των κινήτρων<sup>3</sup>. Η αλλαγή του κοινωνικού

---

<sup>2</sup> Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, ο.π. σελ. 101

<sup>3</sup> Τα κίνητρα δεν ταυτίζονται με τα συμφέροντα. Δεν είναι δηλαδή μόνο οικονομικά ή υλικά. Είναι οι λόγοι που οδηγούν στη διατήρηση των αμοιβών που ενυπάρχουν στο κατεστημένο σύστημα.

συστήματος προκύπτει ως αποτέλεσμα μεταβολής στις δομές και στα κίνητρα. Η αλλαγή του κοινωνικού συστήματος βέβαια είναι κάτι διαφορετικό από τις αλλαγές εντός τους συστήματος. Το κοινωνικό σύστημα διατηρεί δυναμικά την ταυτότητά του, ενσωματώνοντας επιμέρους μεταβολές, έχει δηλαδή την ικανότητα να ισορροπεί και να διατηρεί τα όριά του. Αυτό προϋποθέτει θεσμικά αποδεκτούς σκοπούς από τους δρώντες. Τα κίνητρά τους αποτελούν τον κατεξοχήν δυναμικό παράγοντα του συστήματος, αποκτώντας ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση των διαδικασιών μεταβολής του. Η μεταβολή του κοινωνικού συστήματος βέβαια, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια τυχαία μετάβαση από μία κατάσταση του συστήματος σε μια άλλη. Ο προσδιορισμός της κατεύθυνσης της μεταβολής είναι το κρισιμότερο πρόβλημα που τελικά προκύπτει. Ο Parsons επισημαίνει πως αν θέλουμε να διαπιστώσουμε τη γενική κατεύθυνση της μεταβολής των κοινωνικών συστημάτων θα πρέπει να στραφούμε στο πολιτιστικό πεδίο και όχι στο πεδίο των κινήτρων. «Οι προσωπικότητες έχουν βασική κατεύθυνση τον προσανατολισμό τους στη μεγιστοποίηση των ανταμοιβών, ενώ τα κοινωνικά συστήματα είναι προσανατολισμένα στην πολιτική μεταβολή»<sup>4</sup>.

Το κεντρικό ζήτημα για τον T. Parsons είναι σε τελική ανάλυση ο τρόπος με τον οποίο μια κοινωνία καταφέρνει, παρά τις μεταβολές που υφίσταται, να ξαναβρίσκει την ισορροπία της. Για τον λόγο αυτό η θεωρία του χαρακτηρίζεται από έναν εγγενή συντηρητισμό ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τις κοινωνικές συγκρούσεις και τη θεσμική συναίνεση.

Η εμπειρία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η άνοδος των ναζιστικών, φασιστικών και σοσιαλιστικών καθεστώτων, επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση των θεωριών δράσης. Η κριτική της μαζικής κοινωνίας αποτέλεσε το κεντρικότερο ίσως ζήτημα των κοινωνικών επιστημών. Παρά το γεγονός ότι το εύρος και η σημασία του θέματος είναι αδιαμφισβήτητα, η περαιτέρω εξέταση των θεωριών της μαζικής κοινωνίας είναι πέρα από τα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας. Η αναφορά στις κυριότερες θεωρίες δράσης μέχρι τη δεκαετία του 1950, στόχο έχει την κατανόηση του θεωρητικού πλαισίου εντός του οποίου αναπτύχθηκε τόσο η αρεντική σκέψη, όσο και ο επαναπροσδιορισμός της αξίας του συνολικού έργου της Rosa Luxemburg.

---

<sup>4</sup> Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, ο.π. σελ. 212

## ***Hannah Arendt:***

### ***Η Πολιτική Δράση ως εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης κατάστασης***

Η έννοια της πολιτικής δράσης στο έργο της Hannah Arendt είναι κομβικής σημασίας. Παρά το γεγονός ότι η ανάλυση του ολοκληρωτισμού και τα κείμενα της για την κοινοτυπία του κακού ήταν και αυτά που προκάλεσαν τις περισσότερες συζητήσεις, οι θέσεις τις δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές αν δεν έχει προηγηθεί μια μελέτη της έννοιας της πολιτικής. Η πολιτική για την Arendt νοείται ως η ικανότητα του *πράττειν* και του *λέγειν* και αποτελεί τη βάση του πολιτικού της στοχασμού. Ο προβληματισμός λοιπόν ο οποίος αναδύεται στο έργο της έχει να κάνει με την δυνατότητα εγκαθίδρυσης μιας δημοκρατικής πολιτείας στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο και πολυπολιτισμικό περιβάλλον, η οποία να διέπεται από τις αρχές της ελευθερίας και της πολιτικής συμμετοχής.

Η νέα πολιτική πραγματικότητα, την οποία οραματίζεται η Arendt, λειτουργεί έχοντας ως επίκεντρο το άτομο ως αυτενεργό υποκείμενο, το οποίο δρα στα πλαίσια μιας σύγχρονης 'εκκλησίας του δήμου', αναδεικνύοντας τη μοναδική του ταυτότητα και ταυτόχρονα πράττοντας με γνώμονα τη συλλογικότητα. Η συμμετοχή αυτή επιφέρει το ύψιστο αγαθό της ελευθερίας, επειδή θέτει ως προϋπόθεση την αυτόβουλη επιλογή των συμμετεχόντων. Με αυτόν τον τρόπο η πολιτική δράση, παρά το γεγονός ότι συντελείται από κοινού με όλα τα μέλη της πολιτείας, προσφέρει παράλληλα και τη δυνατότητα για την ανάδειξη του πλουραλισμού της ανθρώπινης ύπαρξης, δίνοντας έτσι στην εξατομίκευση έναν δημόσιο προσανατολισμό. «Η δράση αποκαλύπτει τον κόσμο ως ένα δημόσιο νοηματικό ορίζοντα μέσα στον οποίο οι πολίτες αποκτούν την ευκαιρία να συνυπάρξουν με τους άλλους και να ακουστούν. Η δράση δημιουργεί τον κόσμο ως ένα πεδίο αναγνώρισης και οργανωμένης ανάμνησης των μεγάλων σημασιών και έργων που, κατ' αυτόν τον τρόπο, μπορούν να διατηρηθούν στην αιωνιότητα»<sup>5</sup>. Η πολιτική πράξη λοιπόν, ως δημόσια δραστηριότητα, που αποτελεί και το σημαντικότερο στοιχείο για την κατανόηση της 'ανθρώπινης κατάστασης'<sup>6</sup>, χαρακτηρίζεται από μια εγγενή αυτοαναφορικότητα και

---

<sup>5</sup> Ρωμανός Βασίλης, «Η συγκρότηση και η θεμελίωση του 'πολιτικού' στην Hannah Arendt», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τεύχος 23, σελ. 36

<sup>6</sup> Η ανθρώπινη κατάσταση ορίζεται από τρεις θεμελιώδεις ανθρώπινες δραστηριότητες: τον μόχθο, την εργασία και την πράξη. Ο μόχθος αποτελεί δραστηριότητα η οποία προκύπτει από τις βιολογικές

προβάλλει ως αυτοσκοπός, χωρίς να στηρίζεται σε κάποιους a priori κανόνες ή μεταφυσικά θεμέλια.

Σε αυτήν την πολιτική κοινωνία, η πιο σημαντική από τις ανθρώπινες δραστηριότητες είναι η πράξη, η οποία γίνεται κατανοητή ως δυνατότητα για καινούργια αρχή, για δημιουργία, ισοδυναμώντας με την αρχέγονη ιδιότητα της ύπαρξης, με την ίδια τη γέννηση. Για το λόγο αυτό αποτελεί την κατ' εξοχήν πολιτική δραστηριότητα του ανθρώπινου βίου. Η πράξη είναι η ανθρώπινη δραστηριότητα που καταφέρνει να μετατρέψει τον ανθρώπινο βίο σε έναν βίο πολιτικό. Ο όρος *vita activa* που χρησιμοποιεί η Arendt για να προσδιορίσει την ανθρώπινη κατάσταση, υποδηλώνει τον αυθεντικά ελεύθερο τρόπο ζωής, έναν τρόπο ζωής που απαιτεί ισότιμη συμμετοχή χωρίς αποκλεισμούς, αποφεύγοντας κάθε δομικό περιορισμό ή συστημική προσταγή. «Η *vita activa*, η ανθρώπινη ζωή στο βαθμό που ασχολείται ενεργά κάνοντας κάτι, έχει τις ρίζες της σ' ένα κόσμο ανθρώπων και πραγμάτων φτιαγμένων από ανθρώπους, τον οποίο ουδέποτε εγκαταλείπει ούτε υπερβαίνει εντελώς»<sup>7</sup>. Έχει δηλαδή ως προϋπόθεση την ανθρώπινη συμβίωση και σε αυτή τη βάση αποκτά νόημα η πράξη, η οποία μάλιστα είναι αποκλειστικά ανθρώπινο προνόμιο.

Η πράξη έχει διττό χαρακτήρα από τη στιγμή που προϋποθέτει την ισότητα, αλλά ταυτόχρονα αναδεικνύει και τη διαφορά. «Αν οι άνθρωποι δεν ήσαν ίσοι, δε θα μπορούσαν να καταλάβουν ο ένας τον άλλο και όσους είχαν προϋπάρξει, ούτε να προγραμματίσουν το μέλλον και να προβλέψουν τις ανάγκες όσων θα έλθουν κατόπιν. Αν οι άνθρωποι δεν διέφεραν, με το να ξεχωρίζει κάθε ανθρώπινο ον από κάθε άλλο που υπάρχει, υπήρξε ή θα υπάρξει κάποτε, δεν θα χρειάζονταν ούτε τον λόγο ούτε την πράξη για να γίνουν κατανοητοί»<sup>8</sup>. Μέσω της πράξης η ανθρώπινη

---

ανάγκες του ανθρώπινου σώματος. Η εργασία, δεν προκύπτει από φυσική ανάγκη, αλλά είναι ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος επιλέγει να μεταλλάξει τον φυσικό κόσμο που τον περιβάλλει, με στόχο τη βελτίωση της ατομικής ζωής του. Ενώ, η πράξη είναι η μοναδική δραστηριότητα που για να συντελεστεί απαιτεί την συνεργασία μεταξύ ανθρώπων, και επομένως η μοναδική δραστηριότητα η οποία απαιτεί συνθήκες πολιτικής ελευθερίας για να ευοδωθεί. Οι τρεις αυτές δραστηριότητες ορίζουν για την Arendt αυτό που ονομάζει *vita activa*, και που σε τελική ανάλυση είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη ύπαρξη. Ο μόχθος εξασφαλίζοντας την ατομική επιβίωση και τη διαίωνιση του είδους, η εργασία βελτιώνοντας την ποιότητα της ανθρώπινης ζωής και η πράξη παράγοντας ιστορία.

<sup>7</sup> Ο.π. σελ. 40

<sup>8</sup> Ο.π. σελ. 242

ετερότητα μετατρέπεται σε μοναδικότητα και αποκτά νόημα μόνο σε συνθήκες όπου είναι δυνατή η ανθρώπινη διάδραση. Με αυτόν τον τρόπο αποκτά νόημα η πολλότητα και γίνεται εφικτή η εγκαθίδρυση της αυθεντικής πολιτικής κοινότητας των ανθρώπων.

Η πολιτική για την Arendt είναι ο μόνος χώρος στον οποίο τα άτομα μπορούν να βιώσουν την ανθρώπινη εμπειρία μέσα από τη ελεύθερη συναναστροφή τους με τους υπόλοιπους ανθρώπους. Η ανθρώπινη εμπειρία με αυτήν την έννοια είναι ταυτισμένη με την πράξη, καθώς και η ικανότητα της ομιλίας, αποτελούν τους δύο σημαντικούς όρους με τους οποίους καταφέρνει να γίνει αντιληπτή η ετερότητα που χαρακτηρίζει το ανθρώπινο είδος. Μέσω της πράξης οι άνθρωποι καταφέρνουν να αναλάβουν πρωτοβουλίες και να καινοτομήσουν, ενώ μέσω της ομιλίας καταφέρνουν να ξεχωρίσουν, να υπερασπιστούν την διαφορά τους. «Πράττοντας και μιλώντας οι άνθρωποι δείχνουν ποιοι είναι, αποκαλύπτουν ενεργά τη μοναδική προσωπική τους ταυτότητα και κάνουν έτσι την εμφάνισή τους στον ανθρώπινο κόσμο»<sup>9</sup>. Σε καμία άλλη περίπτωση η ομιλία δεν είναι τόσο απαραίτητη όσο στην ανθρώπινη λειτουργία της πράξης. Η ομιλία στοιχειοθετεί το πράττων υποκείμενο, το οποίο αποκτά ταυτότητα μέσω του αρθρωμένου λόγου του. Η ομιλία με αυτή την έννοια δεν είναι ισοδύναμη της επικοινωνίας, αλλά αναδεικνύεται ως η βασική συνθήκη για την ύπαρξη της συλλογικής δράσης στην πολιτική κοινότητα των ανθρώπων. Μετουσιώνεται έτσι σε εκείνο το στοιχείο που μπορεί να αλλάξει κάθε συγκυρία, στον τρόπο με τον οποίο μπορεί να γίνει εφικτό το φαινόμενο της απαρχής. Ο πράττων δηλαδή δεν μπορεί παρά να είναι και αφηγητής, ο οποίος δοκιμάζει και δοκιμάζεται από την κρίση όλων των συμμετεχόντων της δημόσιας σφαίρας και για το λόγο αυτό λειτουργεί αποκαλυπτικά. Ταυτόχρονα όμως και η ίδια η αφήγηση αποτελεί πράξη. Η στοιχειοθέτηση των επιχειρημάτων λειτουργεί ως ομιλιακό ενέργημα, γίνεται η απαρχή της ίδιας της πολιτικής δράσης. «Στη βάση αυτών των γνωρισμάτων της πολιτικής πράξης, το δημόσιο βασίλειο της Arendt προβάλλει ως ένας ‘θεατρικός’ χώρος μέσα στον οποίο τα άτομα, με τα λόγια και τα έργα τους, καθιστούν σαφή την εμφάνιση και τη μοναδική τους ταυτότητα για να κερδίσουν την αθάνατη δόξα»<sup>10</sup>.

---

<sup>9</sup> Ο.π., σελ. 246.

<sup>10</sup> Ρωμανός Βασίλης, Ο.π. σελ. 38

Στο έργο της *Η ανθρώπινη κατάσταση*, η Arendt προσπαθεί να προσδιορίσει το νόημα της αυθεντικά πολιτικής πράξης, και για το λόγο αυτό προβαίνει στην ανασύσταση της έννοιας της ίδιας της πολιτικής, σαφώς επηρεασμένη από την αρχαία Ελλάδα και το παράδειγμα της ελληνικής πόλης, την οποία τοποθετεί στο κέντρο της θεωρίας της περί πολιτικής δράσης. Η πολιτική υπό αυτή την έννοια, είναι δράση που γίνεται αντιληπτή μέσω του λόγου στη δημόσια σφαίρα για θέματα που άπτονται του δημοσίου συμφέροντος. Δεν είναι επιβολή εξουσίας αλλά συντονισμένη συλλογική δράση, η οποία έχει καταφέρει να απεμπολήσει κάθε έννοια καταναγκασμού και βίας, τοποθετώντας στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τις έννοιες της πειθούς και της δράσης. Σκοπός δηλαδή της πολιτικής δράσης είναι η ίδια η πολιτική, η οποία μπορεί να ασκηθεί από όλους τους πολίτες χωρίς περιορισμούς. Όλα τα μέλη της πολιτικής κοινότητας θεωρούνται ικανά να εκφέρουν τη γνώμη τους και αυτό αποτελεί τόσο το ύψιστο δικαίωμά τους όσο και τη σημαντικότερη ευθύνη τους. Για την Arendt δεν είναι απαραίτητα ιδιαίτερα προσόντα για να μπορεί κανείς να δράσει με πολιτικούς όρους. Για αυτήν, το αξίωμα του Αριστοτέλη για την εγγενή πολιτική φύση των ανθρώπων είναι το κεντρικό πλαίσιο ανάπτυξης του στοχασμού της. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν μπορεί να ισχύσει για τα κοινωνικά ή τα οικονομικά ζητήματα, τα οποία τοποθετεί εκτός της σφαίρας της πολιτικής και για τα οποία θεωρείται απαραίτητη η ύπαρξη εμπεριστατωμένης άποψης.

Η Arendt στο σημείο αυτό ακολουθεί πιστά την αρχαία ελληνική σκέψη. Γίνεται λοιπόν ένας διαχωρισμός μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, οι οποίες εμφανίζονται στο έργο της ως ανεξάρτητες μεταξύ τους οντότητες. Επίκεντρο της ιδιωτικής σφαίρας είναι η φυσική ένωση στο επίπεδο του οίκου και της οικογένειας. Η ένωση αυτή προκύπτει από αντικειμενικές ανθρώπινες ανάγκες. Στην ιδιωτική αυτή σφαίρα συγκαταλέγεται και η σφαίρα της οικονομίας με τις δραστηριότητες της παραγωγής, της διανομής και της ανταλλαγής, καθώς επίσης και οι συναναστροφές μέσα στην αστική κοινωνία. Η ιδιωτική σφαίρα λειτουργεί με καθαρά ωφελιμιστικά κριτήρια και για το λόγο αυτό διακρίνεται με σαφήνεια από τη δημόσια σφαίρα. Η δημόσια σφαίρα από την άλλη, η οποία εμφανίζεται εντός των ορίων της πόλης, προκύπτει αποκλείοντας οτιδήποτε μπορεί να είναι μόνο αναγκαίο ή ωφέλιμο και είναι μια σφαίρα κατ' εξοχήν πολιτική, ανεξάρτητη από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες. Ο διαχωρισμός αυτός, η θεσμική διαφοροποίηση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, σύμφωνα με την Arendt σταδιακά τείνει να εκλείψει, κυρίως λόγω της ολοκληρωτικής επικράτησης της καπιταλιστικής αγοράς.

Οι ακαθόριστες διαχωριστικές γραμμές μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου έχουν δημιουργήσει, κατά την αρεντική σκέψη, τις συνθήκες για τη μετατροπή της πολιτικής σε μια 'εθνικής κλίμακας οικιακή διαχείριση'<sup>11</sup> και στη συνακόλουθη ανάδειξη των κοινωνικών ζητημάτων σε ζητήματα πρώτης προτεραιότητας. Τα κοινωνικά ζητήματα είναι ζητήματα που αναδύονται λόγω της ύπαρξης αντικειμενικών δυσκολιών στον ιδιωτικό βίο. Το πρόβλημα για την Arendt ξεκινά από τη στιγμή που τα κοινωνικά ζητήματα μετατρέπονται σε θέματα δημόσιας συζήτησης και αποκτούν δημόσιο χαρακτήρα. Από τη στιγμή δηλαδή που τα ιδιωτικά συμφέροντα κατακλύζουν την πολιτική σφαίρα, οι πολίτες μετατρέπονται σε άτομα. Η ανάδυση της κοινωνίας<sup>12</sup> για την Arendt «αποκλείει τη δυνατότητα δράσης, η οποία προηγουμένως αποκλειόταν από το νοικοκυριό. Αντί για την δράση, η κοινωνία αναμένει από κάθε μέλος της ορισμένο είδος συμπεριφοράς, επιβάλλοντας αναρίθμητα ποικίλους κανόνες, που όλοι τους κατατείνουν να ομογενοποιούν τα μέλη της, να τα κάνουν να συμπεριφέρονται όπως πρέπει, να αποκλείουν την αυθόρμητη δράση και τα εξαιρετικά κατορθώματα»<sup>13</sup>. Μία κοινωνία που είναι οργανωμένη σε τέτοια βάση δεν έχει ανάγκη από τις πράξεις των μελών της, αλλά αντίθετα αρκείται στην πρόβλεψη της συμπεριφοράς τους. Η μοναδική αποστολή της δημόσιας σφαίρας υπό αυτές τις συνθήκες είναι να λειτουργήσει ως πεδίο ανταγωνισμού.

Ο διαχωρισμός του πολιτικού από το κοινωνικό, ουσιαστικά σηματοδοτεί την αποδέσμευση από οποιασδήποτε μορφής αξιακό πλαίσιο, περιθωριοποιώντας τα ζητήματα ηθικής και δικαιοσύνης, ώστε ανεμπόδιστα να προκύψει η γνήσια ατομικότητα του υποκειμένου μέσα σε συνθήκες ελευθερίας και ανεξαρτησίας. Η εμφάνιση της πολιτικής ελευθερίας απαιτεί την ύπαρξη ενός πεδίου που θα συγκροτείται πέρα από ιδιωτικά συμφέροντα και οικονομικές εξαρτήσεις και θα προϋποθέτει την δράση. Μόνο με αυτόν τον τρόπο είναι εφικτή για την Arendt η συγκρότηση μιας σύγχρονης πολιτικής κοινότητας, η οποία θα έχει τη δύναμη να αντισταχθεί στο απόλυτο κακό, σε φαινόμενα όπως ο ολοκληρωτισμός και η βία.

Στην αρεντική σκέψη η έννοια της βίας δεν είναι απόλυτα αποσαφηνισμένη. Η περισσότερο συστηματική προσπάθεια ορισμού της, συναντάται στον έργο της *On*

---

<sup>11</sup> Arendt Hannah, Ο.π. σελ. 47

<sup>12</sup> «Κοινωνία είναι η μορφή, με την οποία αποκτά δημόσια σημασία η αμοιβαία εξάρτηση χάριν της ζωής αποκλειστικά, και όπου επιτρέπεται να εμφανίζονται δημόσια όσες δραστηριότητες συνδέονται με την καθαρή επιβίωση», Ο.π. σελ. 70

<sup>13</sup> Ο.π. σελ. 63

*Revolution (Για την Επανάσταση)*. Η Arendt δεν προσπαθεί να ορίσει τη βία θετικά, αλλά συγκρίνοντας την με την έννοια της δύναμης. «Η δύναμη είναι ό,τι συντηρεί τη ύπαρξη της δημόσιας σφαίρας, τον δυνητικό χώρο δημόσιας εμφάνισης μεταξύ ενεργούντων ανθρώπων [...] Η δύναμη είναι πάντα, θα μπορούσαμε να πούμε, μια δυνητική δύναμη και όχι μια αναλλοίωτη μετρήσιμη και σταθερή υπόσταση σαν τη σωματική ρώμη. Ενώ η σωματική ρώμη είναι η φυσική ιδιότητα ενός μεμονωμένου ατόμου, η δύναμη εμφανίζεται μεταξύ των ανθρώπων όταν συμπράττουν και χάνεται όταν διασκορπίζονται»<sup>14</sup>. Η δύναμη λοιπόν προϋποθέτει την συνύπαρξη και αναδύεται όταν οι άνθρωποι συμπράττοντας, ο καθένας με την διαφορετικότητά του, παρεμβαίνουν με τις πρωτοβουλίες τους στα κοινά, διαμορφώνοντας έτσι τη δημόσια σφαίρα ως ένα πεδίο ελευθερίας<sup>15</sup>. Η πολιτική δραστηριότητα, σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική, προϋποθέτει εξ ορισμού την παρουσία ίσων συμπολιτών. Διαμορφώνεται έτσι μια πολιτική κοινότητα στην οποία οι διαφορετικές απόψεις μπορούν να αντιπαρατεθούν ελεύθερα, αναβαθμίζοντας με αυτόν τον τρόπο το δημόσιο βίο.

Η χρήση βίας από την πλευρά του Κράτους κατά την άσκηση της κυριαρχίας του, δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά την εξασθένιση της πραγματικής του δύναμης. Η βία μπορεί να εξουδετερώσει τη δύναμη, δεν μπορεί όμως και να τη δημιουργήσει<sup>16</sup>. Η Arendt με αυτή της τη θέση έρχεται σε αντίθεση με τη βεμπεριανή αντίληψη περί κράτους, σύμφωνα με την οποία η εξουσία ανθρώπου πάνω σε άνθρωπο στηρίζεται στα μέσα της νόμιμης βίας. «Το να εξομοιώνει κανείς την πολιτική δύναμη με την οργάνωση της βίας έχει νόημα μόνο αν ασπάζεται την εκτίμηση του Marx ότι το κράτος είναι όργανο καταπίεσης στα χέρια της άρχουσας τάξης». Η βία λοιπόν είναι αντιπολιτική και γι' αυτό δεν ταυτίζεται με την έννοια της δύναμης. Η Arendt αναγνωρίζει τον εξέχοντα ρόλο που παίζει η βία στα ανθρώπινα πράγματα.<sup>17</sup>

---

<sup>14</sup> Hannah Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*, σελ. 273-274, όπως αναφέρεται στην εισαγωγή της Βάνας Νικολαΐδου –Κυριανίδου στο Hannah Arendt, *Περί βίας*, σελ. 31, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000.

<sup>15</sup> Ο αρεντικός ορισμός περί ελευθερίας είναι η συμμετοχή στις δημόσιες υποθέσεις.

<sup>16</sup> «Η βία είναι φύση εργαλειακή. Όπως όλα τα μέσα, έχει πάντα ανάγκη καθοδήγησης και δικαιολόγησης από το σκοπό που επιδιώκει. Και ότι χρειάζεται δικαιολόγηση από κάτι άλλο δεν μπορεί να είναι η ουσία κανενός πράγματος[...] Η δύναμη από την άλλη δεν χρειάζεται δικαιολόγηση καθώς είναι συμφυής με την ίδια την ύπαρξη των πολιτικών κοινοτήτων. Αυτό που χρειάζεται είναι νομιμοποίηση» (Ο.π. σελ. 112-113)

<sup>17</sup> Hannah Arendt, *Περί Βίας*, σελ. 71, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000



Θεωρεί όμως πως στις μέρες μας οι απόψεις αυτές που απενοχοποιούν την βία –όπως του Κλαούζεβιτς για τον πόλεμο ως συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα ή του Ένγκελς για τη βία ως επιταχυντή της οικονομικής ανάπτυξης- καταλήγουν ανεφάρμοστες. Αυτό αποδεικνύει η εμπειρία του ολοκληρωτισμού μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο οποίος τελικά κάθε άλλο παρά κατάφερε να αποτρέψει την οικονομική αποτελμάτωση. Απόδειξη αποτέλεσε και η αδυναμία αποφυγής των όρων εκείνων που οδήγησαν τελικά στη διαμόρφωση των ψυχροπολεμικών συνθηκών.

Για την Arendt όταν οι διαταγές παύουν να εκτελούνται, τα βίαια μέσα είναι άχρηστα, τα πάντα εξαρτώνται από τη δύναμη που βρίσκεται πίσω από τη βία. Αυτό έγινε σαφές και στα ολοκληρωτικά καθεστάτα, τα οποία σε καμία περίπτωση δεν προσπάθησαν να στηριχθούν αποκλειστικά στη βία. Αντίθετα εγκαθιδρύοντας ένα σύστημα προπαγάνδας και μυστικής αστυνόμευσης, προκειμένου να διατηρήσουν την απόλυτη κυριαρχία τους.

## *Η αποδυνάμωση της πολιτικής κοινότητας και η άνοδος του ολοκληρωτισμού*

Με το έργο της *The Origins of Totalitarianism (Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού)*, η Hannah Arendt προτείνει ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης του ζητήματος του ολοκληρωτισμού, παρεκκλίνοντας από τις κυρίαρχες αντιλήψεις οι οποίες κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί, και θέτοντας έτσι νέες προβληματικές στη συζήτηση που διαρκεί περισσότερο από μισό αιώνα. Πολλοί στοχαστές, είχαν επισημάνει πριν την Arendt, την μοναδικότητα του φαινομένου τοποθετώντας το αυστηρά στον 20<sup>ο</sup> αιώνα και συνδέοντας το άμεσα με την ανάπτυξη της τεχνολογίας<sup>18</sup>. Η βασική προβληματική κινούνταν γύρω από τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του ολοκληρωτισμού, έχοντας ως πρακτική συνέπεια τη διαφωνία κυρίως μεταξύ φιλελεύθερης και μαρξιστικής σκέψης, για το αν και κατά πόσο το παράδειγμα της Ρωσίας θα μπορούσε να αναλυθεί με βάση αυτό το μοντέλο κυριαρχίας.

Η Hannah Arendt, προτείνει μια διαφορετική ανάγνωση των φαινομένων του ναζισμού και του σταλινισμού, αποφεύγοντας όμως να προχωρήσει στην ταύτισή τους, ξεκινώντας από την παραδοχή πως η Γερμανία του Χίτλερ και η Ρωσία του Στάλιν αποτελούν διαφορετικές εκδοχές του ίδιου μοντέλου. Υποστηρίζει πως το γερμανικό και το ρωσικό σύστημα δεν είναι ομοιόμορφα<sup>19</sup>. Δεν παραβλέπει το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις έχουμε διαφορετικές αφετηρίες και

---

<sup>18</sup> Πρώτος ο Karl Friedrich προσπάθησε να συστηματοποιήσει την έρευνα ξεχωρίζοντας έξι γνωρίσματα του ολοκληρωτισμού: ένα μοναδικό Κόμμα, που καθοδηγείται από έναν χαρισματικό ηγέτη, μια επίσημη ιδεολογία, ο έλεγχος της οικονομίας από το Κόμμα, το μονοπώλιο των μέσων επικοινωνίας, το μονοπώλιο των πολεμικών μέσων και τέλος ένα σύστημα αστυνόμευσης και πολιτικής τρομοκρατίας. (*Οι πολιτικές αντιλήψεις του 20<sup>ου</sup> αιώνα, Ιστορία της πολιτικής σκέψης*, σελ.635, Φρανσουά Σατελέ, Εβελίν Πιζιέ- Κουσνέρ, εκδ.Ράππα, Αθήνα,1988)

<sup>19</sup> Στην περίπτωση της Γερμανίας για λόγους φυλετικών διακρίσεων, τα άτομα σκανδιναβικής προέλευσης παρόλο το ανοιχτό μίσος τους για τους ναζί, είχαν διαφορετική μεταχείριση από τους Γερμανούς από ότι οι άλλες εθνικότητες, στη διάρκεια του πολέμου. Οι πολίτες των άλλων εθνών διαιρούνταν σε αυτούς που θα 'εξολοθρεύονταν' αμέσως ή λίγο αργότερα και σε αυτούς που δεν ήταν σίγουρο ότι θα υπαχθούν σε μια 'ριζική λύση'. Στη Ρωσία από την άλλη πρέπει να διαχωρίσουμε τρία ανεξάρτητα συστήματα: υπάρχει η ομάδα των πραγματικά καταδικασμένων σε καταναγκαστική εργασία, οι οποίοι έχουν μια σχετική ελευθερία και οι ποινές τους έχουν μια συγκεκριμένη διάρκεια, υπάρχουν τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπου το ανθρώπινο υλικό υπομένει μια στυγνή εκμετάλλευση αλλά η οργάνωσή τους δεν έχει άλλο σκοπό από την εργασία, και τέλος υπάρχουν τα στρατόπεδα αφανισμού, όπου οι κρατούμενοι εγκαταλείπονται και πεθαίνουν από την πείνα (Hannah Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, σελ. 226-227, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα, 1988).

διαφορετικές συνθήκες ανάπτυξης, αλλά προσπαθεί να κατανοήσει πώς αυτές καταλήγουν στην εγκαθίδρυση καθεστώτων που παρουσιάζουν ομοιότητες και κυρίως χρησιμοποιούν παρόμοια μέσα επιβολής. Δεν προσπαθεί να σκιαγραφήσει τον ιδεότυπο του ολοκληρωτισμού, λαμβάνοντας υπόψη πως το φαινόμενο αυτό έχει εσωτερικές αντιφάσεις και είναι ανοιχτό στις ερμηνείες. Εξάλλου, η δημιουργία μιας τυπολογίας πολύ λίγο θα βοηθούσε στην κατανόηση των ιστορικών γεγονότων.

Στην περίπτωση της Ρωσίας, η εμφάνιση του ολοκληρωτισμού είναι αυστηρά συνδεδεμένη με την απόλυτη κυριαρχία του Στάλιν, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως η επιρροή της προσωπικότητας του Στάλιν ή αντίστοιχα του Χίτλερ στη Γερμανία, είναι αρκετές για να εξηγήσουν το φαινόμενο. Η 'προσωπολατρία' και η απόλυτη ταύτιση του λαού με τον αρχηγό του, στοιχεία υπαρκτά και στις δυο υπό εξέταση περιπτώσεις, περιγράφουν μάλλον παρά ερμηνεύουν την παράνοια των όσων διαδραματίστηκαν κατά την διάρκεια της απόλυτης κυριαρχίας του ολοκληρωτισμού. «Ο ολοκληρωτισμός έχει ανακαλύψει έναν τρόπο να κυριαρχεί και να τρομοκρατεί τους ανθρώπους 'από τα μέσα'. Απ' αυτή την άποψη, καταργεί την απόσταση ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους και πραγματοποιεί ένα σύστημα, στο οποίο η δύναμη και η θέληση γα δύναμη, όπως τις ξέρουμε, δεν παίζουν κανένα ρόλο ή, το πολύ, παίζουν δευτερεύοντα ρόλο. Ο ολοκληρωτικός ηγέτης δεν είναι, ουσιαστικά, τίποτα περισσότερο ή λιγότερο, παρά ένας υπάλληλος των μαζών που οδηγεί. Εξαρτάται εξίσου από τη 'θέληση' των μαζών που ενσαρκώνει, όσο οι μάζες εξαρτώνται από αυτόν<sup>20</sup>».

Για την Arendt, ο ολοκληρωτισμός ιστορικά εμφανίζεται μόνο στο ναζισμό και το σταλινισμό. Η προτροπή της να χρησιμοποιείται ο όρος με φειδώ, γίνεται κατανοητή αν λάβουμε υπόψη πόσο κεντρικό ρόλο παίζουν το ολοκαύτωμα και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης από τη μια και μαζικές εκκαθαρίσεις από την άλλη στην ανάλυσή της. Η μαζική εξόντωση πληθυσμιακών ομάδων, που δεν αποτελούσαν απειλή για τα καθεστώτα, η κατασκευή 'αντικειμενικών εχθρών' και ο αφανισμός αθώων πολιτών, υπήρξε η ουσία της ολοκληρωτικής κυριαρχίας. Η φασιστική Ιταλία<sup>21</sup> και η Μαοϊκή

---

<sup>20</sup> Hannah Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, σελ. 61, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα, 1988

<sup>21</sup> Ο Jean Pierr Faye αναλύοντας τον ολοκληρωτικό λόγο θα υποστηρίξει την ταύτιση μεταξύ ναζιστικού και φασιστικού λόγου, διαχωρίζοντας το σταλινικό καθεστώς, το οποίο και θεωρεί εκτός πλαισίου του ολοκληρωτισμού. Για τον Faye «ο φασισμός και ο ναζισμός προβάλλουν σαφώς σαν αντικινήματα που έρχονται να αρνηθούν και να σβήσουν το δρόμο που άνοιξε η Γαλλική Επανάσταση και οι ομολογημένοι στόχοι τους είναι η ενδυνάμωση της ανισότητας, της ιεραρχίας και της

Κίνα είναι εκτός του πλαισίου αυτού. Στην περίπτωση της Ιταλίας, δεν υπήρξε καμία αυταπάτη, ούτε από την πλευρά των φασιστών, ούτε από την πλευρά των Ναζί: ο Μουσολίνι δεν επιχείρησε να εγκαταστήσει ένα εντελώς ολοκληρωτικό καθεστώς και αρκέστηκε στη δικτατορία και τον μονοκομματισμό. Αυτό αποδεικνύεται εύκολα, αν λάβουμε υπόψη της ελάχιστες πολιτικές καταδίκες από πλευράς φασισμού. Οι ναζιστές από την άλλη έκαναν έναν σαφή διαχωρισμό του 'ηθικού' Κράτους του Μουσολίνι και του 'ιδεολογικού' Κράτους του Χίτλερ, πολλές φορές μιλώντας υποτιμητικά για τις ανεπάρκειες των φασιστών συμμάχων τους<sup>22</sup>. Όσο αφορά στο παράδειγμα τις Κίνας, η Arendt θα είναι επιφυλακτικότερη. Διακρίνει μια αιματηρή πρώτη φάση, που όμως στη συνέχεια δεν θα οδηγήσει σε σφαγές αθώων ή στην κατασκευή 'αντικειμενικών εχθρών'. Η τρομοκρατία στην Κίνα ήταν διαφορετικού είδους. Έμοιαζε περισσότερο με προσπάθεια 'διόρθωσης' της σκέψης. Επιπλέον το εθνικιστικό συναίσθημα ήταν αρκετά ισχυρό ώστε να επιβάλλει όρια στην ολοκληρωτική κυριαρχία.

Αυτό που πρωτίστως θέλει να τονίσει η Arendt είναι πως πρέπει να αντιμετωπίσουμε τον ολοκληρωτισμό ως ένα εντελώς νέου τύπου καθεστώς, που από εδώ και πέρα θα αποτελεί μια ζωντανή απειλή, η οποία όλο και θα μεγαλώνει όσο περισσότερο αποξενωμένα ζούμε. Το έργο της είναι ένα κάλεσμα για πολιτική δράση, μέσω της οποίας πραγματώνεται η πολιτική ελευθερία. Πρόκειται ουσιαστικά για μια πρόταση θωράκισης της δημόσιας σφαίρας μέσω της οποίας ο άνθρωπος καταφέρνει να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την άσκηση της *vita activa*.

Για την Hannah Arendt η επιτυχία των ολοκληρωτικών κινημάτων σήμανε το τέλος για δύο αυταπάτες που είχαν οι δημοκρατίες γενικά, και τα ευρωπαϊκά έθνη ειδικά. Η πρώτη αυταπάτη στηριζόταν στην πεποίθηση πως ο λαός στην πλειοψηφία του, συμμετέχει ενεργά στη διακυβέρνηση μέσω των πολιτικών κομμάτων. Τα ολοκληρωτικά κινήματα κατέδειξαν πως οι πολιτικά ουδέτερες και αδιάφορες μάζες αποτελούν δυνάμει πλειοψηφικά ρεύματα στα πλαίσια της δημοκρατίας. Η δεύτερη αυταπάτη που κατέρριψαν τα ολοκληρωτικά κινήματα θεωρούσε αυτές τις μάζες

---

καταπίεσης. Ενώ η ρώσικη επανάσταση επικαλείται τη μεγάλη πορεία των απελευθερωτικών επαναστάσεων και παρεμβάλλεται σαφώς στην ακολουθία τους» (Jean Pierr Faye, *Langages totalitaires*, Paris, Hermann, 1972, όπως αναφέρεται στο *Οι πολιτικές αντιλήψεις του 20<sup>ου</sup> αιώνα, Ιστορία πολιτικής σκέψης*, σελ. 623-624, Φρανσουά Σατελέ, Εβελίν Πιζιέ- Κουσνέρ, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1988)

<sup>22</sup> Hannah Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, σελ. 38, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα, 1988

επουσιώδεις, τις πίστευε αληθινά ουδέτερες<sup>23</sup>. Οι πλειοψηφίες που υποτίθεται πως στήριζαν όλο το κοινωνικό οικοδόμημα, αποδείχθηκαν πλασματικές, ενώ η ταυτόχρονη κατάρρευση των κομμάτων αναδύθηκε μέσα από την αποδιάρθρωση του ίδιου του ταξικού συστήματος. Η τάξη, ως κοινωνική κατασκευή, με συλλογικές αλλά περιορισμένες υποχρεώσεις απέναντι στην πολιτική, εμπόδιζε τη γέννηση πολιτών που να νιώθουν ατομικά και προσωπικά υπεύθυνοι για τη διακυβέρνηση της χώρας. Αυτός ο απολίτικος χαρακτήρας των μαζών έγινε αντιληπτός τι στιγμή που το ταξικό σύστημα γκρεμίστηκε<sup>24</sup>.

Το επακόλουθο ήταν η διαμόρφωση μιας μάζας αποτελούμενης από άτομα που δεν είχαν κανένα κοινό συμφέρον. Δεν ήταν ταγμένοι στην εξυπηρέτηση κανενός σκοπού, ούτε ακολουθούσαν κάποιο ανώτερο ιδεολογικό πρόσταγμα. Δεν υπήρχε μεταξύ τους κανένα ισχυρό ενοποιητικό στοιχείο, εκτός ίσως από μια αντίδραση προς την αστική κοινωνία, ένα μίσος προς το κατεστημένο και τις πολιτικές δυνάμεις. Υπό αυτές τις συνθήκες τα κόμματα ως εκφραστές συμφερόντων δεν μπορούσαν πια να αντιπροσωπεύουν τα ταξικά συμφέροντα. Τα ολοκληρωτικά κινήματα κατάφεραν να πλαισιώσουν αυτή ακριβώς τη μάζα των ανθρώπων, που ήταν ανοργάνωτη και η οποία έψαχνε τρόπο να εμφανιστεί στην πολιτική σκηνή. Οι άνθρωποι αυτοί απεμπόλησαν την απάθειά τους και στράφηκαν εκεί όπου έβλεπαν την ευκαιρία να εκφράσουν τη νέα και βίαιη διαμαρτυρία τους. Τα ολοκληρωτικά κινήματα εξαιτίας της αστάθειας τους, της έλλειψης σαφούς προγράμματος αλλά και της εμμονής τους στην οργάνωση, αποτέλεσαν τον ιδανικό χώρο έκφρασης των μαζών αυτών. Η αστάθεια ήταν η λειτουργική τους προϋπόθεση όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Arendt, γιατί στα πλαίσια της συνεχούς κίνησης τους τα άτομα παρέμεναν απομονωμένα, χωρίς να πρέπει να διαμορφώσουν νέους κοινωνικούς δεσμούς, χωρίς να πρέπει να υπερασπιστούν την ιδιαιτερότητα τους, χωρίς να χρειάζεται να προσδιορίσουν την πολιτική τους ταυτότητα. Τα ολοκληρωτικά κινήματα δεν θα τους δραστηριοποιήσουν πολιτικά, αντίθετα θα τους επιτρέψουν να συνεχίσουν να μην αναλαμβάνουν τις ευθύνες τους ως πολίτες, εναποθέτοντας στον 'ισχυρό άνδρα' που ηγείται του κινήματος τη διεύθυνση των δημόσιων πραγμάτων. «Τα ολοκληρωτικά κινήματα μπορούν δίκαια να ισχυριστούν πως υπήρξαν τα πρώτα αληθινά αντι-αστικά κόμματα. Κανένα από τα μεταγενέστερα του 19<sup>ου</sup> αιώνα δεν κατάκτησε τους

---

<sup>23</sup> Ο. π., σελ.42-43

<sup>24</sup> Ο.π. σελ 46

οπαδούς του σε σημείο, ώστε να τους κάνει να χάσουν όλες τις προσωπικές τους διεκδικήσεις και φιλοδοξίες, κανένα δεν είχε ποτέ φανταστεί πως μια οργάνωση θα κατόρθωνε να εξαλείψει την ατομική ιδιότητα με μόνιμο τρόπο κι όχι μόνο τη στιγμή της συλλογικής και ηρωικής δράσης»<sup>25</sup>.

---

<sup>25</sup>Όπως παραπάνω, σελ. 45

### *Η οργάνωση των μαζών στα πλαίσια των ολοκληρωτικών κινημάτων*

Τα ολοκληρωτικά καθεστώτα διοικούν στηριζόμενα σε μάζες<sup>26</sup>. Οι μάζες αυτές διαμορφώνονται μέσα στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας, η οποία πλήττεται από τα φαινόμενα της μαζικής ανεργίας και της δημογραφικής ανάπτυξης, κάνοντας δυνατή την εμφάνιση του ολοκληρωτισμού. Ο όρος μάζα, σύμφωνα με την Arendt, αναφέρεται μόνο σε ανθρώπους, που είτε απλώς εξαιτίας του αριθμού τους, είτε από αδιαφορία, είτε και για τους δυο αυτούς λόγους, δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμία οργάνωση στηριζόμενη στο κοινό συμφέρον. Πρόκειται για άτομα ουδέτερα και πολιτικά αδιάφορα, τα οποία ψηφίζουν σπάνια και δεν εγγράφονται ποτέ σε ένα κόμμα. Αύτη η απολίτικη συμπεριφορά προκαλείται από την ίδια την αστική κοινωνία, η οποία στηριζόμενη στον ανταγωνισμό και την ιδιοκτησία, έχει προκαλέσει την απάθεια ή ακόμα και την εχθρότητα απέναντι στη δημόσια ζωή. «Το βασικό χαρακτηριστικό του ‘μαζάνθρωπου’, δεν είναι η κτηνωδία, ή η πνευματική καθυστέρηση, αλλά η απομόνωση και η έλλειψη κανονικών κοινωνικών σχέσεων».<sup>27</sup>

Οι μάζες αυτές αναπτύχθηκαν μέσα στα πλαίσια μιας απόλυτα ατομικοποιημένης κοινωνίας και στη μοναξιά που τη συνοδεύει. Στο σημείο αυτό η Arendt κάνει μια προσπάθεια να συνδέσει το εθνικιστικό συναίσθημα ως ενοποιητικό στοιχείο σε μια αταξική κοινωνία. Σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική, το μόνο που κρατούσε ενωμένες τις μάζες στην προ-ολοκληρωτική κοινωνία της κυριαρχίας του Κράτους – Έθνους ήταν η πίστη σε μια κοινή εθνική ταυτότητα, γεγονός που θα τις κάνει να στραφούν σε έναν ιδιαίτερα βίαιο εθνικισμό, τον λόγο του οποίου θα χρησιμοποιήσουν οι ηγέτες των ολοκληρωτικών κινημάτων εργαλειακά, πολλές φορές αντίθετα και προς τις ίδιες τους τις επιδιώξεις. Αυτή η συμπεριφορά των ηγετών, μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε μια πρώτη φάση ανάπτυξης του ολοκληρωτικού κινήματος, γιατί κατά τη διάρκεια της απόλυτης κυριαρχίας του ολοκληρωτικού καθεστώτος, η Arendt υποστηρίζει πως καμία αναφορά στο

---

<sup>26</sup> Για τη Hannah Arendt οι μάζες διαφοροποιούνται από τον όχλο. Ενώ ο όχλος οικειοποιείται (έστω και με διεστραμμένη μορφή) τα κριτήρια και τις απόψεις της άρχουσας τάξης, οι μάζες αντανakλούν, και κατά κάποιο τρόπο παραμορφώνουν, τα κριτήρια και τις απόψεις όλων τα τάξεων απέναντι στα δημόσια πράγματα. Το μόνο κοινό των μαζών με τον όχλο είναι η αποξένωση από όλες τις κοινωνικές διακλαδώσεις και από κάθε πολιτική αντιπροσώπευση (Hannah Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*).

<sup>27</sup> Όπως παραπάνω, σελ 49

εθνικιστικό συναίσθημα δεν θα μπορούσε να γίνει, από τη στιγμή που το καθεστώς στρέφεται εναντίον των ίδιων των υποστηρικτών του<sup>28</sup>.

Η Arendt αναφέρεται και στην παράξενη σύμπτωση των επιδιώξεων των ελίτ και των μαζών λόγω του κοινού τους αποκλεισμού από το εθνικό Κράτος και την ταξική κοινωνία. Εκείνο που γοήτευε τις ελίτ ήταν οι ριζοσπαστικές ιδέες αυτές καθαυτές, η απόλυτη άρνηση της προ- ολοκληρωτικής κοινωνίας. Υπό αυτό το πρίσμα συντάχθηκαν με το ολοκληρωτικό κίνημα και πολλές φορές με τα κείμενα τους φάνηκε να το ενέπνευσαν. Στο σημείο όμως αυτό η Arendt προσεγγίζει διαφορετικά το ζήτημα: τα κείμενα των διανοουμένων που υποτίθεται χρησιμοποιήθηκαν για την νομιμοποίηση των ολοκληρωτικών καθεστώτων, στην πραγματικότητα δεν είχαν την παραμικρή επίδραση. «Η διανοητική, πνευματική και καλλιτεχνική πρωτοβουλία είναι το ίδιο επικίνδυνη για τον ολοκληρωτισμό όσο και η εγκληματική πρωτοβουλία του όχλου [...]. Η ολική κυριαρχία δεν ανέχεται καμία ελεύθερη πρωτοβουλία σε οποιοδήποτε πεδίο της ζωής, καμία δραστηριότητα που να μην είναι εντελώς προβλέψιμη»<sup>29</sup>.

Το ζήτημα της προπαγάνδας επίσης είναι ιδιαίτερα σημαντικό στην ανάλυση της Arendt γιατί στόχο δεν έχει να πείσει τις μάζες, όπως θα περιμέναμε, αλλά να τις οργανώσει. Σκοπός της οργάνωσης, που αποτελεί την ουσία του ολοκληρωτισμού είναι να μετατραπούν τα ψέματα της προπαγάνδας σε δραστήρια πραγματικότητα.<sup>30</sup> Αυτό γίνεται εφικτό σε πρώτη φάση με τις ‘οργανώσεις βιτρίνας’, με τις οποίες πλαισιώνονται οι συμπαθούντες του ολοκληρωτικού κινήματος. Οι συμπαθούντες, δεν διακρίνονται από φανατισμό, είναι μετριοπαθείς και ακίνδυνοι, και ο ρόλος τους είναι να κάνουν τον μη ολοκληρωτικό κόσμο να πιστέψει σε αυτή τη μετριοπάθεια και ταυτόχρονα να προστατέψει τα μέλη του κινήματος ώστε να μην αισθανθούν τις μεγάλες διαφορές που τα χωρίζουν από τον υπόλοιπο ‘φυσιολογικό κόσμο’. «Η οργάνωση βιτρίνας έχει διπλή λειτουργία: πρόσοψη του ολοκληρωτικού κινήματος προς τον μη ολοκληρωτικό κόσμο και ταυτόχρονα πρόσοψη αυτού του κόσμου προς την εσωτερική ιεραρχία του κινήματος»<sup>31</sup>. Μετά τις οργανώσεις βιτρίνας ακολουθούν

---

<sup>28</sup> Στην περίπτωση της Γερμανίας ο Χίτλερ επεξεργαζόταν ένα σχέδιο αφανισμού, όσων Γερμανών έπασχαν από καρδιακά ή αναπνευστικά προβλήματα από τη μια και ένταξης στην ‘Άρια Φυλή’ ατόμων άλλης εθνικότητας που πληρούσαν τα χαρακτηριστικά από την άλλη.

<sup>29</sup> Ο. π., σελ.82

<sup>30</sup> Ο.π., σελ. 116

<sup>31</sup> Ο.π. σελ. 120



τα κοινά μέλη, που αν και είναι ενταγμένα στο κίνημα δεν καθορίζεται η ζωή τους από αυτή την ένταξη. Η λειτουργία τους είναι παρόμοια με αυτή των οργανώσεων βιτρίνας: προστατεύουν τα επίλεκτα σώματα και προστατεύονται από τους συμπαθούντες. Πρόκειται για μια ‘κλιμακούμενη ιεραρχία στράτευσης’<sup>32</sup>, που μπορεί να επαναλαμβάνεται και να ενσωματώνει συνεχώς νέα στρώματα, μετατοπίζοντας συνεχώς την εξουσία. Ο λόγος ύπαρξής της συνδέεται άμεσα με τη γρήγορή διαβίβαση της θέλησης του Αρχηγού.

Η μόνη ομάδα που πιστεύει απόλυτα τα λόγια του Αρχηγού, είναι οι συμπαθούντες. Τα μέλη του Κόμματος δεν πιστεύουν ποτέ τις επίσημες δηλώσεις και δεν υποτίθεται ότι πρέπει να τις πιστεύουν. Ξέρουν πολύ καλά πως ο Αρχηγός ψεύδεται και γι’ αυτόν ακριβώς τον λόγο τον εμπιστεύονται ακόμη περισσότερο: γιατί καταφέρνει να γίνει πιστευτός στην κοινή γνώμη. Η οργανωτική διαίρεση του Κόμματος σε συμπαθούντες, μέλη, επίλεκτες ομάδες και ανώτερα στελέχη, κάνει την προπαγάνδα αποτελεσματική. Η ευπιστία των συμπαθούντων είναι χρήσιμη για την διάδοση της προπαγάνδας προς τον έξω κόσμος. Τα μέλη από την πλευρά τους δεν πιστεύουν τις δηλώσεις, αλλά συμμερίζονται τα βασικά στοιχεία της ιδεολογίας που υποτίθεται πως αποτελούν τον οδηγό για το Κόμμα. Τέλος οι επίλεκτες ομάδες και τα ανώτερα στελέχη δεν πιστεύουν ούτε στην αλήθεια των ιδεολογιών. Η ιδιαιτερότητα τους είναι ακριβώς η ικανότητα τους να καταφέρουν να κατανοήσουν την αλήθεια που κρύβεται πίσω από τις επίσημες δηλώσεις.

Η οργάνωση λοιπόν είναι ο αυτοσκοπός του ολοκληρωτικού κινήματος. Μέσω αυτής είναι αποτελεσματική η προπαγάνδα και η σύγκληση ανομοιογενών ομάδων χωρίς κοινά συμφέροντα και στόχους. Το δόγμα ‘όλα είναι δυνατά’, στηρίζεται ακριβώς σε αυτή την έννοια της οργάνωσης: εφόσον υπάρχει οργανωτική δομή, τα πάντα είναι δυνατό να πραγματοποιηθούν, τα πάντα επιτρέπονται. Για την Arendt το παράδοξο είναι πως παρόλο που δεν υπάρχει σαφής κατεύθυνση προς την πλήρωση ενός εφικτού και άμεσου στόχου, οι μάζες δέχονται να οργανωθούν, τους αρκεί απλά το ‘αλάνθαστο’ του Αρχηγού τους, στον οποίο και εναποθέτουν όλη την ευθύνη.

Όταν το ολοκληρωτικό κίνημα αναλάβει την εξουσία δύο είναι οι προτεραιότητές του: να καθιερώσει τον φανταστικό κόσμο του κινήματος σαν μια χειροπιαστή πραγματικότητα και να εμποδίσει τη δημιουργία μιας νέας σταθερότητας σ’ αυτόν

---

<sup>32</sup> Δομή σε σχήμα ‘κρεμμυδιού’, όπου κάθε στρώμα καλύπτει τον επόμενο σχηματισμό που είναι ακόμη πιο στρατευμένος (ο.π. σελ. 185)

τον καινούργιο κόσμο<sup>33</sup>. Ο ‘φανταστικός’ αυτός κόσμος είναι υποταγμένος απόλυτα και στο σύνολό του στο ολοκληρωτικό Κόμμα. Η παγκόσμια κυριαρχία του είναι ο μοναδικός σκοπός του, ο οποίος για να εξυπηρετηθεί προϋποθέτει την αποφυγή οποιασδήποτε ομαλότητας. Η σταθερότητα νόμων<sup>34</sup> και θεσμών θα οδηγούσε σε μια ομαλοποίηση της κατάστασης και συνακόλουθα στην εξαφάνιση του κινήματος. Για να αποφευχθεί αυτό, η οργανωτική δομή αλλάζει συνεχώς μεταθέτοντας τα κέντρα άσκησης εξουσίας, δεν τηρείται κανένας νόμος ή θεσμός, ούτε υπάρχει πρόγραμμα που να ακολουθείται. Ο ολοκληρωτισμός ερμηνεύει τους νόμους σαν νόμους της κίνησης: οι ναζί μιλούν για το νόμο της Φύσης και οι μπολσεβίκοι για το νόμο της Ιστορίας και η πραγματοποίηση αυτού του νόμου τελείται διαμέσου της τρομοκρατίας. Η τρομοκρατία εκδηλώνεται μετά την εξολόθρευση των αντιπάλων του καθεστώτος, όταν δεν υπάρχει πια καμία οργανωμένη αντιπολιτευτική δράση<sup>35</sup>. Η απόλυτη τρομοκρατία μετατρέπει τα μέσα σε σκοπό, γίνεται η ίδια ιδεολογία και ουσία του ολοκληρωτισμού. Αρχή της απόλυτης τρομοκρατίας είναι η απομόνωση<sup>36</sup>,

---

<sup>33</sup> Hannah Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, σελ.153

<sup>34</sup> Όταν το ολοκληρωτικό κίνημα αναλαμβάνει την εξουσία, ένας μεγάλος αριθμός κανονισμών παύει να κοινοποιείται. Πρόκειται για μια κατάσταση ‘αναρχίας’, στην οποία υπάρχουν μεν νόμοι που όμως δεν τηρούνται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το γραπτό Σύνταγμα των Σοβιέτ και το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, τα οποία δεν καταργήθηκαν ποτέ, αποτελώντας μια βάση σταθερότητας για την ίδια την αναρχία, ένα σταθερό πλαίσιο για την ίδια την κίνηση. Ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με ένα νέο ορισμό του νόμου, για τον οποίο αποδεκτοί είναι μόνο οι νόμοι της Φύσης ή της Ιστορίας.

<sup>35</sup> «Η τρομοκρατία δεν είναι το ίδιο πράγμα με τη βία. Είναι μάλλον η μορφή διακυβέρνησης που γεννιέται όταν η βία, έχοντας καταστρέψει όλη τη δύναμη, δεν παραιτείται αλλά, αντίθετα, διατηρεί πλήρως τον έλεγχο. Έχει συχνά παρατηρηθεί ότι η αποτελεσματικότητα της τρομοκρατίας εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από το βαθμό κοινωνικής ατομοποίησης. Κάθε μορφή οργανωμένης αντίστασης πρέπει να εξαφανιστεί προτού η τρομοκρατία αφεθεί να ξεσπάσει σε όλη της την ένταση» (Hannah Arendt, *Περί Βίας*, σελ. 117, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000)

<sup>36</sup> «Αυτό που ονομάζεται απομόνωση στην πολιτική σφαίρα, λέγεται αποξένωση στη σφαίρα των ανθρώπινων σχέσεων. Η απομόνωση και η αποξένωση είναι δυο διαφορετικά πράγματα. Μπορεί κανείς να είναι απομονωμένος – δηλαδή να βρίσκεται σε μια κατάσταση που να μην μπορεί να δράσει γιατί δεν υπάρχει κανένας άλλος να δράσει μαζί του- χωρίς να είναι αποξενωμένος. Και μπορεί κανείς να είναι αποξενωμένος – δηλαδή να βρίσκεται σε μια κατάσταση όπου σαν άτομο να αισθάνεται στο περιθώριο κάθε ανθρώπινης κοινωνίας- χωρίς να είναι απομονωμένος. Η απομόνωση είναι το αδιέξοδο που οδηγούνται οι άνθρωποι όταν καταστρέφεται η πολιτική σφαίρα της ζωής του[...]. Το ολοκληρωτικό καθεστώς δεν θα μπορούσε σίγουρα να υπάρξει αν δεν κατέστρεφε τον δημόσιο τομέα της ζωής, δηλαδή αν δεν κατέστρεφε, με τη μέθοδο της απομόνωσης των ανθρώπων, τις πολιτικές τους ικανότητες. Η ολοκληρωτική εξουσία είναι μια νέα μορφή καθεστώτος, κι αυτό επειδή δεν

η οποία αποτελεί το πιο γόνιμο πεδίο ανάπτυξής της. Για την Arendt η απομόνωση είναι προ- ολοκληρωτική, προκαλεί αδυναμία και εξηγεί γιατί η εξουσία προέρχεται πάντα από ανθρώπους που 'δρουν μαζί'. Οι απομονωμένοι άνθρωποι εξ ορισμού δεν έχουν καμία εξουσία.

Για να μπορέσει λοιπόν, η κρατική μηχανή να λειτουργήσει στα πλαίσια αυτά της ολοκληρωτικής κυριαρχίας, παύει να διαχωρίζεται από το Κόμμα που βρίσκεται στην εξουσία. Αυτό γίνεται εφικτό με την κατάτμηση των υπηρεσιών και τη διαίρεση της εξουσίας με τρόπο ώστε κάθε λειτουργία της κρατικής διοίκησης να αντιστοιχεί σε κάποιο όργανο του Κόμματος. Η κρατική μηχανή, από τη στιγμή που παύει να διαχωρίζεται από την Κομματική οργάνωση, αρχίζει να πολλαπλασιάζεται με γρήγορους ρυθμούς, μετατοπίζοντας τα κέντρα εξουσίας και διατηρώντας έτσι την αστάθεια στους κόλπους του κινήματος<sup>37</sup>. Καμία ιεραρχία δεν εγκαθιδρύεται, η απόλυτη εξουσία βρίσκεται στην 'αρχή του Αρχηγού'. Η έλλειψη αυτή της ιεραρχίας συνεπάγεται το μονοπώλιο της εξουσίας, την κατάργηση της ελευθερίας και την ταύτιση των κυβερνωμένων με τον Αρχηγό τους.

Το πρόβλημα για την Arendt δεν εντοπίζεται απλά στον τρόπο που ασκείται η εξουσία, αλλά στην καινούργια νοηματοδότηση της. Πρόκειται για μια νέα, χωρίς προηγούμενο έννοια της ίδιας της πραγματικότητας: «Πλήρης περιφρόνηση των άμεσων επιπτώσεων, παρά ανηλεότητα. Έλλειψη ριζών και αδιαφορία για τα εθνικά συμφέροντα, παρά εθνικισμός. Περιφρόνηση των πρακτικών παραγόντων, παρά επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος. 'Ιδεαλισμός' παρά αγάπη της εξουσίας».<sup>38</sup> Η εξουσία του ολοκληρωτισμού βρίσκεται αποκλειστικά στη δύναμη που παράγει η οργάνωσή. Αυτό συνεπάγεται την υιοθέτηση μιας μη ωφελμιστικής πολιτικής συμπεριφοράς, η οποία είναι σχεδόν απρόβλεπτη. Ο φόβος του απρόβλεπτου σε

---

περιορίζεται σε αυτή την απομόνωση αλλά καταστρέφει και την ιδιωτική ζωή. Στηρίζεται στην αποξένωση, στην εμπειρία της απόλυτης μη συμμετοχής στον κόσμο» (Hannah Arendt, *Το ολοκληρωτικό Σύστημα*, σελ. 273-275)

<sup>37</sup> Καμία υπηρεσία δεν καταργούνταν ποτέ, σε αντίθεση όμως με την εξουσία της. Ο μόνος αξιόπιστος κανόνας ήταν πως σε ένα ολοκληρωτικό Κράτος όσο πιο ορατά είναι τα όργανα της κυβέρνησης, τόσο λιγότερη εξουσία έχουν. Η διαφορά του Στάλιν με τον Χίτλερ ήταν πως ενώ ο πρώτος για τη μετατόπιση της εξουσίας εξολόθρευε και το προσωπικό της, ο δεύτερος συνέχιζε να το χρησιμοποιεί για άλλα καθήκοντα. Αποτέλεσμα της συνεχής δημιουργίας νέων υπηρεσιών ήταν η διόγκωση του γραφειοκρατικού μηχανισμού, που στην περίπτωση της Ρωσίας περιοριζόταν χάρη στις τακτικές εκκαθαρίσεις στελεχών του ίδιου του Κόμματος. (Ο.π. σελ 169)

<sup>38</sup> Hannah Arendt, *Το ολοκληρωτικό Σύστημα*, σελ. 190

συνδυασμό με την παραδοχή ότι ‘όλα είναι δυνατά’, δημιουργούν μια νέα κατάσταση, που αργότερα η Arendt θα ονομάσει ‘κοινοτυπία του κακού’. Αυτή η προσήλωση της στην ανθρώπινη ικανότητα να ξεκινά, να έχει τη δύναμη να σκέφτεται και να δρα με τρόπους που είναι καινούργιοι και απρόβλεπτοι, είναι διάχυτη στο έργο της. Ο Ολοκληρωτισμός είναι η καταστροφική συνέπεια αυτής της ακριβώς της ικανότητας. «Η πίστη στην παντοδυναμία του ανθρώπου, η βεβαιότητά ότι όλα είναι δυνατά χάρη στην οργάνωση, κάνει βίωμα ότι η ανθρώπινη φαντασία μπορεί να έπλασε, αλλά καμία ανθρώπινη πραγματικότητα δεν είχε μπορέσει μέχρι τότε να πραγματοποιήσει».<sup>39</sup>

---

<sup>39</sup> Ο.π. σελ. 217

### *Η επικράτηση της ολοκληρωτικής κυριαρχίας*

Στο έργο της Hannah Arendt συναντάμε τον διαχωρισμό μεταξύ ολοκληρωτικού κινήματος και ολοκληρωτικής κυριαρχίας. Το ολοκληρωτικό κίνημα είναι η πρώτη φάση ανάπτυξης του ολοκληρωτισμού. Η προσέγγιση των μαζών γίνεται μέσω προπαγάνδας και μεθόδων τρομοκρατίας. Η προπαγάνδα απευθύνεται κυρίως στους ‘συμπαθούντες’ και τον μη ολοκληρωτικό κόσμο, σε εκείνους οι οποίοι είναι διστακτικοί απέναντι στους αντικειμενικούς σκοπούς του κινήματος.

Τα ολοκληρωτικά κινήματα δημιουργούν έναν κόσμο με ψεύτικη συνοχή κατασκευάζοντας μύθους και ικανοποιώντας τις ανάγκες του μυαλού πειστικότερα από τις ανάγκες της πραγματικότητας. Η ναζιστική προπαγάνδα είχε από καιρό καταλάβει πως αν στηριζόταν αποκλειστικά στο συμφέρον δεν θα μπορούσε να είναι αποτελεσματική. Απευθυνόταν σε μάζες που δεν άνηκαν σε κανένα πολιτικό ή κοινωνικό σώμα, μάζες οι οποίες χαρακτηρίζονταν από ένα ‘χάος ατομικών συμφερόντων’. Έτσι, τα ολοκληρωτικά κινήματα χρησιμοποίησαν την ιδεολογία<sup>40</sup> του σοσιαλισμού και του ρατσισμού αφαιρώντας από αυτές ταξικά ή εθνικά συμφέροντα.

Η ολοκληρωτική κυριαρχία διαφέρει από τα μονοκομματικά συστήματα διακυβέρνησης. Στον μονοκομματισμό έχουμε μεν την πλήρη ταύτιση Κόμματος και Κράτους, αλλά αυτό γίνεται με σκοπό τα μέλη του Κόμματος να αναλάβουν τέτοιες εξουσίες ώστε να μετατραπεί το Κράτος σε μηχανισμό προπαγάνδας προς όφελος της κυβέρνησης. Η διαφορά με τον ολοκληρωτισμό είναι ότι στην περίπτωση της μονοκομματικής δικτατορίας δεν αλλάζουν οι συσχετισμοί δυνάμεων ανάμεσα στο Κράτος και το Κόμμα. Δεν αλλάζει η φύση της εξουσίας, απλά οι φορείς της είναι

---

<sup>40</sup> Οι ιδεολογίες είναι γνωστές για τον επιστημονικό τους χαρακτήρα: συνδυάζουν την επιστημονική σκοπιά με τα φιλοσοφικά συμπεράσματα και έχουν τη φιλοδοξία να αποτελούν μια επιστημονική φιλοσοφία. Η λέξη ‘ιδεολογία’ φαίνεται να υπονοεί ότι μια ιδέα μπορεί να γίνει αντικείμενο μιας επιστήμης. Για την Arendt «μια ιδεολογία είναι στην κυριολεξία αυτό που δείχνει το όνομά της: η λογική μιας ιδέας. Αντικείμενό της είναι η Ιστορία, στην οποία εφαρμόζεται η ‘ιδέα’ [...]. Οι ιδεολογίες ισχυρίζονται ότι γνωρίζουν το μυστήριο ολόκληρης της ιστορικής διαδικασίας, χάρη στην εσωτερική λογική των αντίστοιχων ιδεών τους»<sup>40</sup>. Με αυτή την έννοια η ‘ιδέα’ δεν είναι ούτε ‘αιώνια’ ουσία του Πλάτωνα ούτε η ρυθμιστική αρχή της λογικής του Κάντ, αλλά το όργανο μιας ερμηνείας, που φιλοδοξεί να εξηγήσει τα πάντα.

αποκλειστικά τα μέλη του Κόμματος. Τα ολοκληρωτικά κινήματα από την άλλη διαφοροποιούνται ριζικά. «Κάθε πραγματική εξουσία επενδύεται στους θεσμούς του κινήματος και βρίσκεται έξω από τον κρατικό και στρατιωτικό μηχανισμό. Οι αποφάσεις παίρνονται μέσα στο κίνημα που παραμένει το κέντρο δράσης της χώρας».<sup>41</sup> Πυρήνας εξουσίας είναι η μυστική αστυνομία<sup>42</sup>, ενώ το Κράτος λειτουργεί περισσότερο ως βιτρίνα για τον μη ολοκληρωτικό κόσμο.

Η μυστική αστυνομία είναι ουσιαστικά ένα κατασκοπευτικό δίκτυο που λειτουργεί πριν ακόμη το ολοκληρωτικό κίνημα ανέλθει στην εξουσία. Σκοπός της είναι η εξολόθρευση κάθε πολιτικής αντιπολίτευσης. Μόλις εξολοθρευτούν οι πραγματικοί εχθροί, αρχίζει το κυνήγι των 'αντικειμενικών εχθρών', οπότε και η τρομοκρατία ορίζεται ως η ουσία του ολοκληρωτισμού. 'Αντικειμενικός εχθρός' μπορεί να μετατραπεί ο οποιοσδήποτε, ανάλογα με την πολιτική γραμμή της κυβέρνησης και τις αλλαγές των συγκυριών<sup>43</sup>. Ωστόσο η επιλογή δεν είναι ποτέ εντελώς αυθαίρετη για να γίνεται πειστική και να εξυπηρετεί τις ανάγκες της προπαγάνδας. «Το καθεστώς τους δεν είναι με καμία παραδοσιακή έννοια μια κυβέρνηση, αλλά ένα κίνημα που στην πορεία του σκοντάφτει συνέχεια σε νέα εμπόδια που πρέπει να φύγουν από τη μέση. Αν μπορεί να μιλήσει κανείς στα πλαίσια του ολοκληρωτικού καθεστώτος για μια κεντρική ιδέα αυτή είναι ο 'αντικειμενικός εχθρός'».<sup>44</sup> Η μετατροπή του ύποπτου σε αντικειμενικό εχθρό και του ενδεχόμενου αδικήματος σε πιθανό έγκλημα δεν είναι τίποτε άλλο για την Arendt παρά μια 'λογική πρόβλεψη αντικειμενικών εξελίξεων'. Πρόκειται για επινόηση εγκλημάτων που τιμωρούνται χωρίς να χρειάζεται να αποδειχθούν. Και επειδή ακριβώς πρόκειται για 'δυνάμει' εγκλήματα, η αρμοδιότητα δεν μπορεί να είναι της αστυνομίας αλλά των μυστικών υπηρεσιών, οι οποίες εξαρτώνται απόλυτα από τις πολιτικές αρχές. Ο εξουσιαστικός αυτός μηχανισμός του ολοκληρωτικού καθεστώτος αποτελεί το εκτελεστικό όργανο της κυβέρνησης και

---

<sup>41</sup> Ο.π. σελ. 193

<sup>42</sup> Η Arendt θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικό τον τονισμό της μυστικής αστυνομίας και αντίστοιχα την υποτίμηση του στρατού. Οι δυνάμεις του στρατού είναι εκπαιδευμένες για την αντιμετώπιση ξένων αντιπάλων, οπότε στην περίπτωση ενός εμφύλιου πολέμου δεν θα μπορούν να δουν το λαό με τα μάτια ενός ξένου κατακτητή. Ο ολοκληρωτικός ηγέτης λοιπόν προτιμά να κυβερνά με τη στήριξη της μυστικής αστυνομίας, παρά του στρατού.

<sup>43</sup> «Κάθε σκέψη που παρεκτρέπεται από την αδιάκοπα μεταβαλλόμενη επίσημη γραμμή είναι ύποπτη, όπως και αν εκφραστεί. Οι άνθρωποι είναι ύποπτοι εξ ορισμού, επειδή είναι σκεπτόμενα όντα», Hannah Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, σελ. 208

<sup>44</sup> Hannah Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, σελ. 201

είναι αποκομμένο από όλους τους άλλους θεσμούς. Αρμοδιότητα του είναι να εκπληρώνει τη θέληση του Αρχηγού.

Οι επιπτώσεις της μετατροπής της μυστικής αστυνομίας σε βασικό εξουσιαστικό μηχανισμό είναι εμφανείς όχι μόνο στον τρόπο λειτουργίας του ολοκληρωτικού καθεστώτος αλλά και στην ίδια την κοινωνία. Η αμοιβαία καχυποψία που χαρακτηρίζει όλες τις κοινωνικές σχέσεις επιτείνει την αποξένωση που προϋπήρχε, από τη στιγμή που η καταγγελία των ‘αντιφρονούντων’ γίνεται τόσο οργανωμένα ώστε ο καθένας να μπορεί να γίνει μυστικός πράκτορας και όλοι να αισθάνονται ότι παρακολουθούνται.

Ο ολοκληρωτισμός δεν μπορεί να συγκριθεί με κανένα άλλο καθεστώς πολιτικής καταπίεσης από αυτά που εμφανίζονται στην ιστορία. Πρόκειται για ένα φαινόμενο τόσο καινούργιο όσο τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Τα στρατόπεδα αυτά δεν προορίζονται μόνο για την εξολόθρευση των αντιφρονούντων αλλά, σύμφωνα με την Arendt, χρησιμοποιούνται για την κατάργηση του ίδιου του αυθορμητισμού σαν έκφραση ανθρώπινης συμπεριφοράς και για την μετατροπή της ανθρώπινης προσωπικότητας σε απλό αντικείμενο. Αποτελούν κεντρικό θεσμό από πλευράς οργάνωσης της ολοκληρωτικής εξουσίας, μια τεράστια επιχείρηση που όμως δεν ιδρύθηκε για μια πιθανή αύξηση της παραγωγικότητας. Η μοναδική οικονομική λειτουργία των στρατοπέδων ήταν η χρηματοδότηση των εξοπλισμών τους και επομένως υπήρχαν μόνο για τον εαυτό τους. Πίσω από αυτή τη φαινομενική έλλειψη στόχου, κρύβονται ανθρώπινες μάζες που αντιμετωπίζονται σαν να μην υπάρχουν πια. «Όπως, στις πιο γνωστές απ’ το ευρύ κοινό πλευρές της, η αταξική κοινωνία του Marx έχει μια παράξενη ομοιότητα με την επιστροφή του Μεσσία, έτσι και η πραγματικότητα των στρατοπέδων συγκέντρωσης δεν μοιάζει με τίποτα τόσο πολύ, όσο με τις εικόνες της μεσαιωνικής Κόλασης»<sup>45</sup>.

Στο έργο της *Ο Αϊχμαν στην Ιερουσαλήμ, Η κοινοτυπία του κακού*, η Arendt προσπαθεί να προσδιορίσει τη δυνατότητα διάκρισης μεταξύ καλού και κακού στην πολιτική. Το κείμενο αυτό προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις και επικρίσεις. Αυτό που τονίζει η Arendt μέσα από της ανταποκρίσεις της είναι πως μέσα από αυτή τη δίκη αμφισβητήθηκε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο η αντίληψη που επικρατεί σε όλα τα σύγχρονα νομικά συστήματα: ότι για την εκτέλεση ενός εγκλήματος είναι απαραίτητο να υπάρχει πρόθεση για κάτι κακό. Όταν δεν υπάρχει αυτή η πρόθεση,

---

<sup>45</sup> Ο.π. σελ. 232

όταν για οποιοδήποτε λόγο μειώνεται η ικανότητα διάκρισης ανάμεσα στο καλό και το κακό δεν υπάρχει έγκλημα. Ο νέος τύπος εγκληματία που συναντάμε στον ολοκληρωτισμό, διαπράττει τα εγκλήματα του κάτω από συνθήκες που του είναι αδύνατον να γνωρίζει και να νιώθει ότι κάνει λάθος. Η διαφορά του ολοκληρωτισμού από τα υπόλοιπα αυταρχικά καθεστώτα είναι αυτή ακριβώς η στήριξη του στο έγκλημα ως προϋπόθεση πραγμάτωσής του. Και η μεγάλη του ‘καινοτομία’ είναι το γεγονός ότι στα εγκλήματά του έκανε συνένοχη ολόκληρη την κοινωνία.

Στο έργο της Arendt λοιπόν, αυτό που καταδεικνύεται ως το ύψιστο αγαθό της κοινωνίας των ανθρώπων είναι η διασφάλιση του δημόσιου εκείνου χώρου, στον οποίο ο καθένας θα μπορεί να συμμετέχει ως ισότιμος, και στον οποίο θα διασφαλίζεται η πολιτική ελευθερία κάθε μέλους. Σε μία τέτοια κοινωνία, η οποία έχει καταφέρει αποτελεσματικά να αντιμετωπίσει την ανισότητα μέσω της υπεράσπισης των επιμέρους διαφορών, κάθε άτομο είναι σημαντικό τόσο ως οντότητα όσο και ως μέρος του ευρύτερου συνόλου. Σε αυτήν την κοινωνία η πολιτική, στην καθαρή μορφή της, απαλλαγμένη από τα συμφέροντα και τις ανάγκες συγκεκριμένων ομάδων, καταφέρνει να απεμπολήσει όλους εκείνους τους λόγους που γεννούν τη βία, μετατρέποντας τους ενεργούς πολίτες από πηγή κάθε εξουσίας σε ελεύθερα υποκείμενα που μετέχουν στον πολιτικό βίο ενεργά. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται εφικτή η θωράκιση της πολιτικής κοινότητας και κατακτάται η πολιτική ελευθερία.



#### <sup>46</sup>*Η Επανάσταση για την Ελευθερία*

Η επανάσταση για την Hannah Arendt αποτελεί ένα σύγχρονο πολιτικό ζήτημα με κεντρικό διακύβευμα την ελευθερία. Σκοπός όλων των επαναστάσεων, και σε τελική ανάλυση το αληθινά επαναστατικό τους περιεχόμενο, είναι η εγκαθίδρυση ενός πολιτικού χώρου, μιας πολιτικής σφαίρας, που θα εξασφαλίζει την ισότιμη και ελεύθερη συμμετοχή όλων των μελών της πολιτικής κοινότητας. Το γεγονός αυτό υπερβαίνει όλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ επαναστάσεων που εμπνεύστηκαν τόσο από τη φιλελεύθερη όσο και από τη μαρξιστική παράδοση. Το αίτημα της ελευθερίας είναι αυτό που μπορεί να αποτελέσει τη μοναδική δικαιολόγηση της χρήσης βίας, η οποία στις περιπτώσεις που γίνεται το μέσο για την εγκαθίδρυση μιας νέας αρχής, δεν είναι παρά μια αναγκαία παραβίαση.

Οι επαναστάσεις λοιπόν δεν είναι απλές αλλαγές. Η νεωτερική τους έννοια είναι αναπόσπαστα δεμένη με την καταγραφή μιας νέας ιστορίας, μιας απαρχής, και ταυτόχρονα κυριαρχούμενη από την ιδέα και την επιθυμία της ελευθερίας, η οποία για να γίνει εφικτή απαιτεί τη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής διακυβέρνησης<sup>47</sup>. «Εκείνο που οι επαναστάσεις έφεραν στο προσκήνιο ήταν η εμπειρία του να είσαι ελεύθερος»<sup>48</sup>. Η εμπειρία όμως αυτή της ελευθερίας προϋπέθετε την ικανότητα του ανθρώπου να αρχίζει κάτι νέο, με το πάθος του, όπως θα έλεγε η Arendt, για καινοτομία. Συνεπώς η επανάσταση συντελείται όταν η επιθυμία για μια νέα αρχή, για αλλαγή, είναι εμποτισμένη με την ιδέα της ελευθερίας.

Με την έννοια αυτή η επανάσταση δεν προκύπτει ως 'ιστορική αναγκαιότητα', αλλά ως επιθυμία θεμελίωσης της ελευθερίας, δεν είναι νομοτελειακή διαδικασία, αλλά μέσο πολιτικής δράσης. Ο ρόλος της επανάστασης στην αρεντική σκέψη απέχει

---

<sup>46</sup> «Η βία είναι φύση εργαλειακή. Όπως όλα τα μέσα, έχει πάντα ανάγκη καθοδήγησης και δικαιολόγησης από το σκοπό που επιδιώκει. Και ότι χρειάζεται δικαιολόγηση από κάτι άλλο δεν μπορεί να είναι η ουσία κανενός πράγματος[...] Η δύναμη από την άλλη δεν χρειάζεται δικαιολόγηση καθώς είναι συμφυής με την ίδια την ύπαρξη των πολιτικών κοινοτήτων. Αυτό που χρειάζεται είναι νομιμοποίηση» (Ο.π. σελ. 112-113)

<sup>47</sup> Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορά μεταξύ ελευθερίας και απελευθέρωσης: η απελευθέρωση αποδεσμεύει από τους περιορισμούς και την καταπίεση εμφανιζόμενη ως δύναμη προϋπόθεση της ελευθερίας. Η ελευθερία όμως αναφέρεται στην ίδια την επιθυμία για ελευθερία με την έννοια του πολιτικού τρόπου ζωής. (Hannah Arendt, Για την επανάσταση, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 43)

<sup>48</sup> Ο.π. σελ. 45

πολύ από τη μαρξιστική της σύλληψη: το κεντρικό ζήτημα είναι η απελευθέρωση των ανθρώπων από την καταπίεση των συνανθρώπων τους και όχι η απελευθέρωση της κοινωνίας από το κοινωνικό ζήτημα των περιορισμένων υλικών πόρων. Το κεντρικό ζήτημα δηλαδή είναι πρωτίστως πολιτικό και όχι κοινωνικό ή οικονομικό<sup>49</sup>. Η ‘καθυπόταξη της ελευθερίας στην αναγκαιότητα’<sup>50</sup>, ήταν η πρακτική που καθιερώθηκε σε κάθε επαναστατική προσπάθεια μετά την εμπειρία της Γαλλικής Επανάστασης. Από τη στιγμή λοιπόν που το ζήτημα της ανέχειας εισβάλλει στην πολιτική σφαίρα, ένα πρωτίστως κοινωνικό πρόβλημα επιχειρείται να λυθεί με πολιτικά μέσα. Για την Arendt το ζήτημα της αφθονίας των υλικών πόρων δεν είναι παρά ένα διοικητικής φύσεως θέμα, το οποίο μάλιστα κατατάσσεται στην ιδιωτική σφαίρα. Δεν απαιτεί την διαδικασία της ‘πειθούς και της απόφασης’, κατεξοχήν διαδικασίες πολιτικές, αλλά διαχειριστικού τύπου ενέργειες. Σε αυτό το σημείο συναντάμε και μια θεμελιώδη διαφορά μεταξύ Αμερικανικής και Γαλλικής Επανάστασης:

«Η κατεύθυνση της Αμερικανικής Επανάστασης παρέμεινε προσηλωμένη στην εδραίωση της ελευθερίας και στη δημιουργία σταθερών θεσμών, ενώ σε αυτούς που δρούσαν προς την κατεύθυνση αυτή δεν επιτρεπόταν τίποτα που να ξεφεύγει από όσα όριζαν οι νόμοι. Η κατεύθυνση της Γαλλικής Επανάστασης είχε παρεκκλίνει, από το ξεκίνημά της σχεδόν, από την πορεία αυτή της εδραίωσης θεσμών λόγω του επείγοντος χαρακτήρα της δυστυχίας του λαού. Την προσδιόριζαν οι ανάγκες της απελευθέρωσης όχι από την τυραννία αλλά από την ανάγκη, και την ενεργοποιούσε η απεραντοσύνη τόσο της δυστυχίας του λαού όσο και του οίκτου που αυτή η δυστυχία ενέπνεε. Η ανομία του ‘όλα επιτρέπονται’ ξεπηδούσε εδώ από συναισθήματα που η απεριόριστη έκτασή τους βοηθούσε στην εξαπόλυση ενός κύματος απεριόριστης βίας.»<sup>51</sup>

Υπό αυτές τις συνθήκες λοιπόν η κατεύθυνση της πολιτικής δράσης, όπως εξελίχθηκε τόσο στη Γαλλική επανάσταση όσο και μετέπειτα, επιβεβλημένη από την ανάγκη για επιβίωση, δεν στράφηκε προς την εγκαθίδρυση ενός πολιτικού χώρου συμμετοχής και ανταλλαγής απόψεων μεταξύ ίσων. Προτεραιότητα υπήρξε το επιτακτικό αίτημα για την κατάργηση της φτώχειας. Η εισβολή των μαζών στην πολιτική, η απόλυτη κυριαρχία της κοινής γνώμης και η έμμονη προσπάθεια για

---

<sup>49</sup> Για την Arendt ο πλούτος και η οικονομική ευημερία είναι το αποτέλεσμα της ελευθερίας και όχι ο τρόπος για να την αποκτήσουμε.

<sup>50</sup> Ο.π. σελ. 87

<sup>51</sup> Ο.π. σελ. 125

εφαρμογή της ‘γενικής βούλησης’, όπως την οραματίστηκε ο Rousseau, σε καμία περίπτωση δεν κατάφεραν να αλλάξουν τη σχέση ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους. Δεν κατέστη λοιπόν δυνατό να συγκροτηθεί ένα νέο πολιτικό σώμα με μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας, και η λαϊκή συναίνεση, μέσω της αντιπροσώπευσης, συνέχισε να θεωρείται βασική προϋπόθεση της νόμιμης κυβέρνησης. Από τη στιγμή που το ζήτημα της μαζικής φτώχειας κυριάρχησε στην επανάσταση, η χειραφέτηση των πολιτών και το θέμα της ισότητας μπήκε σε δεύτερη μοίρα. Το δικαίωμα το οποίο αξίωναν οι επαναστάτες έπαψε να είναι το δικαίωμα στην ελευθερία και την ιδιότητα του πολίτη και αντικαταστάθηκε από το αναφαίρετο φυσικό δικαίωμα στη ζωή.

Η επανάσταση όμως για την Arendt είναι κάτι παραπάνω από την απελευθέρωση των βασανισμένων μαζών, είναι η επιτυχής χειραφέτησή τους. «Η επανάσταση, όταν στράφηκε από τη θεμελίωση της ελευθερίας στην απελευθέρωση του ανθρώπου από τα βάσανά του, έσπασε το φράγμα της απαντοχής και απελευθέρωσε, στην πραγματικότητα, τις καταστροφικές δυνάμεις της μιζέριας και της δυστυχίας»<sup>52</sup>. Έτσι η απελευθέρωση από την ένδεια αποτέλεσε αδιαμφισβήτητη προτεραιότητα και απέκτησε δύναμη, λόγω κυρίως του επιτακτικού της χαρακτήρα. Η επιθυμία λοιπόν για χειραφέτηση από τις ανάγκες της ζωής υπερίσχυσε τις περισσότερες φορές της επιθυμίας για ελευθερία, επιτρέποντας στη βία να εισβάλει στο πολιτικό πεδίο «το μόνο πεδίο όπου οι άνθρωποι μπορεί να είναι πραγματικά ελεύθεροι»<sup>53</sup>.

Αυτού του τύπου η δημόσια ελευθερία για την Arendt αφορούσε το δικαίωμα των πολιτών να έχουν πρόσβαση στη δημόσια σφαίρα, να έχουν τη δυνατότητα της δημόσιας εμφάνισης και να μετέχουν στη δημόσια εξουσία και στην διακυβέρνηση των κοινών υποθέσεων<sup>54</sup> και όχι την επιδίωξη της ιδιωτικής τους ευτυχίας. Εξάλλου όπως τονίζει συχνά η ίδια «η εξουσία εμφανίζεται μόνο αν και όταν οι άνθρωποι ενωθούν μεταξύ τους με σκοπό τη δράση». Το βασικό κίνητρο για δράση δεν είναι το ιδιωτικό συμφέρον, ούτε η εφαρμογή της ‘γενικής βούλησης’. Αφορά την ίδια την

---

<sup>52</sup> Ο.π. σελ. 150

<sup>53</sup> Ο.π. σελ. 154

<sup>54</sup> Στο σημείο αυτό η Arendt εμφανίζεται απόλυτη: «πολιτική ελευθερία γενικά, ή σημαίνει το δικαίωμα να είσαι ‘συμμέτοχος στη διακυβέρνηση’ ή δεν σημαίνει τίποτα». Ο.π. σελ. 295

συμμετοχή και το δικαίωμα της γνώμης<sup>55</sup>. Η επανάσταση που σκοπεύει να θεμελιώσει συνθήκες δημόσιας ελευθερίας εγκαθιδρύει τον χώρο στον οποίο οι γνώμες μπορούν να σχηματιστούν μέσω της ελεύθερης επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, και ουσιαστικά επιτελείται μέσω του δικαιώματος της δημόσιας έκφρασης των απόψεων. Η ένταξη των ατόμων επιτυγχάνεται συνεπώς σε μία βάση που υπερβαίνει την ιδιαιτερότητα και ταυτόχρονα αποτρέπει την εξάλειψή της. Με αυτόν τον τρόπο, με την άμεση δηλαδή συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, γίνεται εφικτή και η προφύλαξη από κατάχρηση της δημόσιας εξουσίας από ιδιώτες, οι οποίοι εισερχόμενοι στην δημόσια σφαίρα υφίστανται την δημόσια έκθεση από όλους τους μετέχοντες σε αυτή. Η γέννηση της δύναμης της πολιτικής κοινότητας εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να πραγματοποιεί το δικαίωμα των πολιτών να μπορούν να εκφράζουν διαφορετικές γνώμες:

«Καμία διαμόρφωση γνώμης δεν είναι ποτέ δυνατή όταν όλες οι γνώμες έχουν γίνει ίδιες. Εφόσον κανένας δεν είναι ικανός να διαμορφώσει τη δική του γνώμη χωρίς να επωφελείται από μια ποικιλία διαφορετικών απόψεων των άλλων, η κυριαρχία της κοινής γνώμης βάζει σε κίνδυνο τη γνώμη των λίγων εκείνων που μπορεί να έχουν τη δύναμη να μην τη συμμερίζονται. [...] Η κοινή γνώμη, εξαιτίας της ομοφωνίας της, προκαλεί ομόφωνη αντίδραση και έτσι σκοτώνει την αυθεντική γνώμη παντού.»<sup>56</sup>

Η κατάκτηση της δημόσιας ελευθερίας υπό αυτές τις συνθήκες και όπως την οραματίζεται η Arendt, είναι δυνατό να αποκτήσει υπόσταση μόνο εφόσον υπάρχει πολιτική οργάνωση περιορισμένη σε τοπικό επίπεδο. Για το λόγο αυτό προτείνει τα συμβούλια ως τον πλέον κατάλληλο χώρο στον οποίο θα μπορούσε να εφαρμοστεί πλήρως η ιδέα της ισότιμης και καθολικής συμμετοχής των πολιτών στις δημόσιες υποθέσεις. Τα συμβούλια βέβαια δεν είναι μια λύση καινοφανής, αν και διαφέρουν αισθητά τόσο από τη μαρξιστική όσο και από την φιλελεύθερη σύλληψη της συγκρότησης του κράτους. Η ίδια η Arendt τονίζει πως τα συμβούλια υπήρξαν σχεδόν για όλες τις επαναστάσεις ο πρώτος τρόπος που επιλέγονταν για την λήψη αποφάσεων. Σε καμία όμως περίπτωση τα συμβούλια δεν κατάφεραν και να παραμείνουν χώροι πολιτικής απόφασης και πολιτικής δράσης ενός νέου πολιτικού σώματος. Για τον λόγο αυτό στην αρνητική σκέψη, όλες οι επαναστάσεις, ίσως με

<sup>55</sup> Οι γνώμες για την Arendt, διαφέρουν από τα ιδιωτικά συμφέροντα ως προς το γεγονός ότι δεν ανήκουν σε ομάδες αλλά σε άτομα, και οι οποίες αναδύονται μόνο υπό συνθήκες ελεύθερης και δημόσιας επικοινωνίας.

<sup>56</sup> Ο.π. σελ. 305

εξαίρεση την πρώτη φάση της Αμερικανικής επανάστασης<sup>57</sup>, παρέμειναν ημιτελείς. Γιατί δεν κατάφεραν να θεμελιώσουν ένα νέο ξεκίνημα, μια αρχή που θα επαναπροσδιόριζε την σχέση μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Η επανάσταση λοιπόν, μπορεί να συντελεστεί μόνο εφόσον λειτουργεί ως ιδρυτική πράξη, απαιτεί και την θεμελίωσή της, γεγονός που καθίσταται εφικτό μόνο μέσω ενός συντάγματος<sup>58</sup> το οποίο δεν θα διασφαλίζει απλά τα δικαιώματα του πολίτη αλλά θα εγκαθιδρύει ένα εντελώς νέο σύστημα εξουσίας. Αυτό εξάλλου είναι και το σημαντικότερο γεγονός σε κάθε επανάσταση: η πράξη της θεμελίωσης. Η θεμελίωση βέβαια έχει διττή σημασία. Αφενός γίνεται η αφορμή για την εδραίωση του καινούργιου και αφετέρου δημιουργεί της προϋποθέσεις για τη μονιμοποίηση του. Κατά την Arendt, το αληθινά επαναστατικό πνεύμα, εμποτισμένο με την ιδέα της ελευθερίας, είναι δυνατό να συνεχίσει να υπάρχει από τη στιγμή που οι δραστηριότητες της ελευθερίας είναι εγγυημένες, εφόσον δηλαδή είναι εγγυημένη η δυνατότητα της ελεύθερης έκφρασης, της συζήτησης και της απόφασης. Οι πολίτες με αυτόν τον τρόπο σταθεροποιούν τον συλλογικό τους αυτοκαθορισμό με τη μορφή του πολιτικού δικαιώματος. Με αυτόν τον τρόπο «η Arendt πιστεύει ότι εγκαθιδρύει μια κυκλικότητα στην ιδρυτική πράξη του νέου ξεκινήματος, η οποία δηλώνει ότι με τον μετασχηματισμό της δημόσιας ελευθερίας σε αρνητική ελευθερία και vice versa, οι επακόλουθοι πολιτικοί θεσμοί, πρακτικές και συνήθειες, αποκτούν τον δικό τους καθαρά πολιτικό σκοπό και περιεχόμενο»<sup>59</sup>.

Ο μόνος τρόπος λοιπόν κατά τον οποίο θα μπορούσε να επιτευχθεί η πολιτική ελευθερία είναι μέσω ενός συστήματος τοπικών συμβουλίων, όπου όλοι οι πολίτες θα

---

<sup>57</sup> Η Αμερικανική Επανάσταση κατά την Arendt, ως ένα σημείο κατάφερε να αγγίξει το στόχο της, κυρίως λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν και της μακράς παράδοσης των τοπικών κυβερνήσεων, οι οποίες λειτουργούσαν έχοντας σημαντικές δυνατότητες αυτοδιαχείρισης. Έτσι, η εγκαθίδρυση ενός χώρου πολιτικής ελευθερίας ήταν εφικτή, όχι μόνο με την αρνητική έννοια της συνταγματικής εγγύησης και των ίσων δικαιωμάτων των πολιτών, αλλά και με τη θετική έννοια του θεσμικού ομοσπονδιακού συστήματος και της αυτοκυβέρνησης των πολιτών.

<sup>58</sup> Εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία για την Arendt όσο αφορά την ύπαρξη συντάγματος, δεν είναι τόσο η ανάγκη για περιορισμό της εξουσίας, όσο η ίδια η πράξη της ίδρυσης του. Η θεμελίωση του νέου πολιτικού σώματος αποκτά ύψιστη σημασία και μέσω της ιδρυτικής πράξης του συντάγματος αποκτά μία αδιαμφισβήτητη πηγή κύρους, γίνεται η αφορμή για ένα νέο ξεκίνημα. «Εκείνο που σώζει την πράξη της έναρξης από την ίδια την αυθαιρεσία της είναι ότι κουβαλάει την ίδια τη θεμελιακή αρχή της μέσα της» Ο.π. σελ. 288.

<sup>59</sup> Ρωμανός Βασίλης, Ο.π. σελ. 41

δρουν από κοινού όντας ίσοι. Τα τοπικά αυτά συμβούλια δεν θα δρουν μόνο ως θεσμικά ομοσπονδιακά όργανα αλλά και ως δίκτυα που θα επιτρέπουν την αυτόνομη λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών. Για την Arendt το νέο πολιτικό σώμα που οφείλει να συσταθεί μέσα από τις διαδικασίες της επανάστασης και στο οποίο δεν θα ίσχυε κανενός είδους αποκλεισμός, θα έδινε σε όλους τους ανθρώπους τη δυνατότητα «να αντέξουν το βάρος της ζωής»<sup>60</sup> μέσα από τη χαρά της συμμετοχής και της αυτοδιαχείρισης στα πλαίσια της πόλης.

Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για την αποτυχία εδραίωσης της ελευθερίας, είναι ο αποκλεισμός των πολιτών από τον δημόσιο χώρο και η αποστέρηση του δικαιώματος της πράξης. Το γεγονός αυτό άρχισε να συντελείται από τη στιγμή που η ελευθερία έπαψε να αποτελεί συστατικό στοιχείο της δημόσιας σφαίρας και μετατράπηκε σε χαρακτηριστικό του ιδιωτικού βίου. Η έλλειψη δημόσιων χώρων στους οποίους θα έχουν πρόσβαση οι πολίτες, στερεί τη χαρά της συμμετοχής και οδηγεί στην απόλυτη απαξία της πολιτικής. Σε αυτό βέβαια συντελεί και ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί το πολιτικό σύστημα, στηριγμένο κυρίως στους κομματικούς μηχανισμούς, τη γραφειοκρατία και τις ομάδες συμφερόντων. Συνεπώς η αρεντική πρόταση στηρίζεται σε μία εναλλακτική πρόσληψη της έννοιας του πολιτικού, που απαιτεί τον επαναπροσδιορισμό της συμμετοχής και της δράσης. Η πολιτική κοινωνία που οραματίζεται αποτελεί συνισταμένη της ισότητας και της ελευθερίας, αποτελούμενη από ανθρώπους που υπερασπίζονται την ετερότητά τους και ταυτόχρονα αντιμετωπίζουν τους συμπολίτες τους ως ισότιμους συνομιλητές. Με αυτό τον τρόπο, σύμφωνα με την Arendt, δηλαδή πράττοντας, το υποκείμενο μπορεί να καινοτομήσει και να υπερβεί την εγωιστική στάση που επιβάλλει η ικανοποίηση των ιδιωτικών αναγκών. Το πεδίο ελευθερίας που δημιουργείται μεταξύ ίσων ατόμων, συγκροτεί την πολιτική κοινότητα, η οποία δεν προκύπτει λόγω αναγκαιότητας, αλλά ως ελεύθερη επιλογή και δεν στηρίζεται στην εξουσία, αλλά στη δύναμη που μπορεί να παραχθεί όταν ίσοι μεταξύ τους αποφασίσουν να δράσουν από κοινού. Σε τελική ανάλυση αυτό που προτείνεται είναι η εξάλειψη της εξουσίας ως νόμιμης βίας, μέσω της συγκρότησης ενός πολιτικού μορφώματος που θα προκύπτει από τη σύμπραξη και τη συνομιλία. Η πολιτική λοιπόν παύει να ταυτίζεται με την κυριαρχία και μετατρέπεται σε έναν χώρο ελευθερίας και έκφρασης, γίνεται συνώνυμη με τη συμμετοχή και τη δράση.

---

<sup>60</sup> Arendt Hannah, Ο.π. σελ. 380

## *Rosa Luxemburg*

### *Η πολιτική δράση ως μέσο ελεύθερης συγκρότησης της συνείδησης*

Για την Rosa Luxemburg, προϋπόθεση της ανάπτυξης της πολιτικής δράσης είναι η ύπαρξη κριτικής σκέψης. Ταυτόχρονα όμως και η ίδια η πολιτική δράση, μέσω των κινητοποιήσεων και των αγώνων, δημιουργεί τις συνθήκες εκείνες μέσα στις οποίες οι συμμετέχοντες μαθαίνουν να διεκδικούν και να ασκούν εποικοδομητική κριτική<sup>61</sup>. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια οποιοδήποτε δόγμα ή τυφλή πίστη σε κάποια αυθεντία θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια την έννοια της πολιτικής δράσης, θα σήμαινε σε τελική ανάλυση υποταγή. Η πολιτική δράση λοιπόν επιτελεί έναν ρόλο απελευθερωτικό, όχι μόνο λόγω του τελικού σκοπού της χειραφέτησης των μαζών, αλλά κυρίως γιατί μέσω αυτής είναι δυνατή η διαμόρφωση ελεύθερα σκεπτόμενων και αυτενεργών πολιτών. Η μεγάλη εργαζόμενη μάζα παύει να είναι μια μάζα διευθυνόμενη και αρχίζει να ζει με όλο της το είναι όλη την ενεργό πολιτική και οικονομική ζωή, που τη διευθύνει με τον αυτοκαθορισμό της, συνειδητό και ελεύθερο.

Ο τελικός σκοπός της συντονισμένης αυτής δράσης δεν είναι άλλος παρά η επικράτηση του σοσιαλισμού, ο οποίος κατά τη Luxemburg είναι μια τέλεια δημοκρατία, που δίνει τη δυνατότητα στον καθένα να αναπτύξει την προσωπικότητα του μέσα από τη συλλογική δράση για το καλό του συνόλου. Αυτός μάλιστα είναι και ο στρατηγικός σκοπός της εργατικής πάλης: μια κοινωνία δίχως ταξικές διακρίσεις, όπου οι άνθρωποι σφυρηλατούν από κοινού και ελεύθερα το πεπρωμένο τους, μια κοινωνία όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι όρος της ελεύθερης ανάπτυξης όλων.

Σε αυτή τη βάση η έννοια της πολιτικής δράσης δείχνει να αναπτύσσεται έχοντας ως στήριγμα το άνοιγμα του διανοητικού ορίζοντα των μαζών και την ανάπτυξη της ταξικής τους συνείδησης. Μόνο υπό αυτές τις συνθήκες είναι δυνατό να γεννηθούν νέες ιδέες και να αποκτήσει δύναμη η δράση. Συνεπώς κατά τη Luxemburg, η πολιτική δράση δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα προπαγάνδας, αλλά μία συνειδητή επιλογή των μαζών, οι οποίες κατανοούν την αναγκαιότητα και το καθήκον που

---

<sup>61</sup> «Οι προλεταριακές μάζες πρέπει να μάθουν από νεκρές μηχανές που είναι, όταν το κεφάλαιο τις βάζει μέσα στην κοινωνική διαδικασία τη παραγωγής να γίνουν οι σκεπτόμενοι ελεύθεροι και δρώντες διευθυντές αυτής της κοινωνικής παραγωγής. Πρέπει να αποκτήσουν τα αίσθημα της ευθύνης του πολίτη απέναντι στο σύνολο που είναι το μοναδικό απόθεμα κάθε κοινωνικού πλούτου», Luxemburg Rosa, *Τι ζητάει ο Σπάρτακος και Γράμματα από τη Φυλακή*, σελ. 32, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1982.

έχουν να αγωνιστούν για τη χειραφέτησή τους. Για το λόγο αυτό το σοσιαλιστικό κίνημα δεν έχει απλά ανάγκη από ανθρώπους που είναι διατεθειμένοι να δράσουν, αλλά από ανθρώπους που η δράση τους προϋποθέτει και μια βαθιά κατανόηση των ιστορικών και πολιτικών συνθηκών, ώστε να γίνει εφικτός ο αρχικός στόχος κάθε σοσιαλιστικού κινήματος: η κατάκτηση της εξουσίας.

Μπορούμε να αντιληφθούμε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της Luxemburg για την θεωρητική θεμελίωση της πολιτικής δράσης ανατρέχοντας στο πλούσιο συγγραφικό της έργο, μεγάλο μέρος του οποίου αναφέρεται στις μεθόδους ανάπτυξης της πολιτικής δράσης και συγκεκριμένα στη μαζική απεργία, το συνδικαλισμό και την οργάνωση των μαζών. Μόνο μέσα από αυτές τις συγκεκριμένες μορφές δράσης θα μπορούσε να ανοίξει ο δρόμος για την επικράτηση του σοσιαλισμού.

Για την Luxemburg η μαζική απεργία δεν είναι ένα τεχνητό προϊόν, αλλά αποτέλεσμα ιστορικών διεργασιών<sup>62</sup>. Πρέπει να πραγματοποιείται λαμβάνοντας υπόψη τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν, έτσι ώστε να αποφύγει τον κίνδυνο να μετεξελιχθεί σε απλή αντίδραση. Η μαζική απεργία λοιπόν κατ' αυτήν την άποψη, δεν αποτελεί απλά ένα όπλο στα χέρια των συνδικαλιστών ή του κόμματος, το οποίο χρησιμοποιείται ανάλογα με τις περιστάσεις, αλλά είναι ο κυριότερος τρόπος ανάπτυξης της επαναστατικής δράσης.

«Εάν το ξέσπασμα των απεργιών, εξαρτιόταν από την πύρινη 'προπαγάνδα' των 'ρομαντικών της επανάστασης' ή τις μυστικές ή δημόσιες αποφάσεις της καθοδήγησης του Κόμματος, τότε μέχρι τώρα δεν θα είχαμε καμία αξιολογη μαζική απεργία στη Ρωσία. Σε καμία χώρα [...] η μαζική απεργία δεν υπήρξε λιγότερο θέμα προπαγάνδας ή ακόμα και συζήτησης απ' ότι στη Ρωσία. Τα μεμονωμένα παραδείγματα αποφάσεων και συμφωνιών της ηγεσίας του ρωσικού κόμματος με τις οποίες επιχείρησε να οικειοποιηθεί τη μαζική απεργία [...] είναι σχεδόν χωρίς καμία αξία. Εάν μας μαθαίνει κάτι η ρωσική επανάσταση, αυτό είναι πάνω απ' όλα ότι η μαζική απεργία δεν φτιάχνεται 'τεχνητά', ούτε αποφασίζεται 'μυστικά' ούτε 'προπαγανδίζεται' γενικά, αλλά είναι ένα ιστορικό φαινόμενο που προκύπτει μια ορισμένη στιγμή της κοινωνικής κατάστασης από ιστορική αναγκαιότητα»<sup>63</sup>.

Επομένως η μαζική απεργία είναι ένα μεταβαλλόμενο φαινόμενο, που αντανακλά στο εσωτερικό του όλες τις οικονομικές και πολιτικές συνιστώσες που επικρατούν σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και για τον λόγο αυτό είναι δυνατό να φανερώσει

---

<sup>62</sup> Luxemburg Rosa, Μαζική Απεργία, Κόμμα, Συνδικάτα, σελ. 17-22, εκδ. Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα, 1997

<sup>63</sup> Ο.π. σελ. 20



τον συσχετισμό των δυνάμεων που ενδεχομένως μπορεί να οδηγήσουν στην επανάσταση. Η μαζική απεργία λοιπόν είναι μορφή επαναστατικής πάλης, «δεν είναι μέσο που εφευρέθηκε για να κάνει πιο αποτελεσματική την προλεταριακή πάλη, αλλά αποτελεί τη μέθοδο της κίνησης της προλεταριακής πάλης κατά το διάστημα της επανάστασης»<sup>64</sup>. Δεν πρόκειται συνεπώς για μία απομονωμένη πράξη, αλλά για πράξη που προκύπτει ως αποτέλεσμα της κοινωνικής εξέλιξης. Πρόκειται σε τελική ανάλυση για τη βασική κοινωνική προϋπόθεση της ανάπτυξης της επαναστατικής δράσης. Για το λόγο αυτό, στη σκέψη της Luxemburg, η συνειδητή καθοδήγηση και η πρωτοβουλία της μαζικής απεργίας που στηρίζεται στον αυθορμητισμό των μαζών δεν είναι παρά απόλυτα διακριτές έννοιες. Η κομματική ηγεσία και η πειθαρχία που επιβάλλει η οργάνωση μπορούν να δώσουν ώθηση μόνο σε μεμονωμένες απεργιακές εκδηλώσεις. Στην περίπτωση της γενικευμένης μαζικής απεργίας, της οποίας τα κίνητρα ξεφεύγουν από τα στενά οικονομικά αιτήματα και μετατρέπονται σε αιτήματα για πολιτική αλλαγή, η πρωτοβουλία και η διεύθυνση της δράσης έχουν περιορισμένα όρια. Το αυθόρμητο στοιχείο λοιπόν διαδραματίζει τον πιο σημαντικό ρόλο. Οι ίδιοι οι συμμετέχοντες στην πολιτική απεργία είναι αυτοί που καθορίζουν την εξέλιξή της, από εκεί και πέρα η 'διεύθυνση' το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να συντονίσει τη δράση ώστε να μπορεί να αποδώσει σύμφωνα με το σύνολο των δυνάμεων που συγκεντρώνει.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως ο ρόλος της οργάνωσης είναι επουσιώδης. Η οργανωμένη συνδικαλιστική δράση είναι απαραίτητη για μια πετυχημένη μαζική απεργία. Εξάλλου η συνεργασία μεταξύ των ποικίλων συλλογικοτήτων δεν θα ήταν εφικτή υπό άλλες συνθήκες. Η διαφωνία της Luxemburg από τους υπόλοιπους μαρξιστές, έγκειται στο γεγονός ότι ο ρόλος της οργάνωσης είναι υπερτιμημένος και αυτό κυρίως λόγω της υποτίμησης της δύναμης των μη οργανωμένων μελών της μάζας, η πολιτική ωριμότητα των οποίων μοιάζει να αμφισβητείται. Για την Luxemburg αυτή η θέση είναι αδιανόητη. Τα συνδικάτα είναι κυρίως αμυντικές οργανώσεις των εργαζομένων. Η σοσιαλιστική κοινωνία είναι μια κοινωνία που στηρίζεται στις αρχές της δημοκρατίας και της δικαιοσύνης, απευθυνόμενη σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και όχι αποκλειστικά στους οργανωμένους στα συνδικάτα εργάτες. Η αντίδραση λοιπόν απέναντι στο καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορεί παρά να προέρχεται από τα μέλη όλων των κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία αυθόρμητα

---

<sup>64</sup> Ο.π. σελ. 50

και συνειδητά δρουν με στόχο την κοινωνική αλλαγή. Με βάση αυτή τη συλλογιστική η Luxemburg θα καταλήξει:

«Αν παραμερίσουμε τη σχολαστική θεωρία της συμβολικής απεργίας, διαμαρτυρίας που στήνεται τεχνητά από το κόμμα και τα συνδικάτα, και αντί γι αυτήν παρατηρήσουμε τον ζωντανό πίνακα ενός αληθινού λαϊκού κινήματος που αναδύεται γεμάτο ενέργεια από την όξυνση των ταξικών συγκρούσεων κι από την πολιτική κατάσταση τόσο στις οικονομικές όσο και στις μαζικές απεργίες, τότε θα δούμε ότι το καθήκον της σοσιαλδημοκρατίας πρέπει να είναι όχι η τεχνική προετοιμασία και διεύθυνση της απεργίας, αλλά πάνω από όλα η πολιτική ηγεσία του συνόλου του κινήματος»<sup>65</sup>.

Βέβαια η σοσιαλδημοκρατία, ακριβώς λόγω του γεγονότος ότι έχει ανεπτυγμένη ταξική συνείδηση, δεν παραμένει απαθής μέχρι τη δημιουργία της κατάλληλης ‘επαναστατικής κατάστασης’, ούτε εναποθέτει αποκλειστικά τις ελπίδες της στο αυθόρμητο λαϊκό κίνημα. Το βασικό της καθήκον είναι να διαβλέπει τις τάσεις αυτές και να δρα με σκοπό την επιτάχυνσή τους, να θέτει τις υπηρεσίες της στην ανάπτυξη και τον συντονισμό του πολιτικού αγώνα.

Μέσω της πολιτικής δράσης όπως αυτή έχει περιγραφεί, γίνεται κατανοητό ότι το βασικότερο ζήτημα δεν είναι η επίτευξη του επαναστατικού σκοπού με κάθε μέσο. Το κεντρικότερο ζήτημα στη σκέψη της Luxemburg είναι η δράση να ξεκινά από συνειδητοποιημένες μάζες, οι οποίες καταφέρνουν μέσα από την δράση τους να ωριμάσουν περαιτέρω, αναπτύσσοντας ελεύθερα την ταξική τους συνείδηση. Μόνο υπό αυτές τις συνθήκες μια μαζική απεργία μπορεί να πάρει χαρακτήρα επαναστατικό. Σε ότι αφορά τις αστικές επαναστάσεις που έλαβαν χώρα στον παρελθόν, τα πολιτικά κόμματα είχαν αναλάβει την εκπαίδευση και την ηγεσία των επαναστατικών μαζών. Η εργατική τάξη όμως πρέπει να φροντίσει να εκπαιδευτεί από μόνη της συσπειρώνοντας όλες τις δυνάμεις της. Κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει εφικτό μόνο μέσα από την στράτευση και την επαναστατικοποίηση της πλατιάς μάζας, σε τελική ανάλυση μέσα από την ίδια την επαναστατική διαδικασία και την εμπειρία που προσφέρει.

Μέσα από την ανάλυση των κειμένων της Luxemburg γίνεται σαφές πως αυτό που την ανησυχεί περισσότερο από οτιδήποτε άλλο είναι ο κίνδυνος που ενυπάρχει στην προσπάθεια οργάνωσης των μαζών να εφαρμοστούν απολυταρχικές και αυταρχικές πρακτικές. Για τον λόγο αυτό είναι ιδιαίτερα προσεκτική στις διατυπώσεις της,

---

<sup>65</sup> Ο.π. σελ. 74

τονίζοντας συνεχώς πως κάθε περίπτωση πρέπει να κρίνεται με βάση το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται. Δεν υπάρχουν λοιπόν γενικά παραδεκτοί κανόνες και φόρμες που να ισχύουν για κάθε περίπτωση. Το μόνο που αποκτά καθολική ισχύ στην περίπτωση της πολιτικής δράσης, είναι η ελευθερία των λαϊκών στρωμάτων, να συγκροτήσουν την συνείδησή τους ελεύθερα και αβίαστα, έτσι ώστε να μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια ουσιαστική προσπάθεια χειραφέτησης, χωρίς τους καταναγκασμούς τους οποίους επιβάλλει από τα πάνω η εκάστοτε κομματική οργάνωση. Τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα λοιπόν μετατρέπονται σε υποκείμενα της πολιτικής δράσης και μέσω αυτής καταφέρνουν να συγκροτήσουν ελεύθερα την πολιτική τους συνείδηση. Τα αποτελέσματα που επιφέρει ένα τέτοιο κίνημα εξαρτώνται τόσο από την επαναστατική δράση των ίδιων των μαζών όσο και από την αποφασιστικότητα των ηγετών του.

### *Η «πτώση στη βαρβαρότητα»*

Η Rosa Luxemburg συμφωνούσε με όλους τους μαρξιστές ότι η παρακμή του καπιταλισμού θα οδηγήσει στο σοσιαλισμό. Θεωρούσε πως η ανάπτυξη των καπιταλιστικών αντιθέσεων θα οδηγούσε νομοτελειακά στη σύγκρουση μεταξύ της μπουρζουαζίας και του προλεταριάτου, το οποίο και θα καλούνταν να εκπληρώσει την ιστορική αποστολή του, δείχνοντας θέληση και θάρρος. Το ζήτημα που ανέκυπτε ήταν εάν και κατά πόσο η εργατική τάξη θα ήταν σε θέση να απελευθερώσει τον εαυτό της και μαζί με αυτό ολόκληρη την υπόλοιπη κοινωνία. Ο σοσιαλισμός λοιπόν εμφανιζόταν ως η μοναδική λύση που θα ήταν ικανή να οδηγήσει σε μια δίκαιη κοινωνία, εντός των πλαισίων της οποίας οι άνθρωποι θα μπορούσαν να ζήσουν ελεύθεροι. Η ανθρωπότητα συνεπώς έχει να επιλέξει ανάμεσα σε δύο εναλλακτικές: το σοσιαλισμό ή την πτώση στη βαρβαρότητα<sup>66</sup>.

Η προειδοποίηση της Luxemburg για τους κινδύνους της «πτώσης στη βαρβαρότητα», αν και επαναλαμβανόταν συχνά στους λόγους και τα γραπτά της, δεν γινόταν κατανοητή σε όλο της το εύρος. «Κανείς δε φανταζόταν τι μπορούσε να σημαίνει η πτώση στη βαρβαρότητα. Μόνο η νίκη των χιτλερικών βαρβάρων θα δείξει με μια κτηνώδη σαφήνεια, ότι η κραυγή συναγερμού της Rosa Luxemburg δεν ήταν ένα απλό ρητορικό σχήμα. Η καταστροφή του εργατικού κινήματος, η ατομικοποίηση των κοινωνικών στρωμάτων, τα πυρπολούμενα βιβλία, ο στραγγαλισμός της πνευματικής ζωής, η φρίκη των στρατοπέδων συγκέντρωσης, η εξόντωση ολόκληρων ομάδων του πληθυσμού, η πλήρης κυριαρχία του κρατικού μηχανισμού πάνων στην κοινωνία, ο ολοκληρωτικός πόλεμος με την αναπόφευκτη ολοκληρωτική ήττα και τις τρομακτικές τους συνέπειες – όλα αυτά, ήταν η πραγματοποίηση της βαρβαρότητας»<sup>67</sup>. Εκ των υστέρων λοιπόν γίνεται αντιληπτό πως η Luxemburg είχε προβλέψει τους κινδύνους που θα προέκυπταν από την αποδιάρθρωση του κοινωνικού ιστού, λόγω της άναρχης ανάπτυξης του

---

<sup>66</sup> «Ο σοσιαλισμός είναι την ώρα τούτη η μόνη ελπίδα της ανθρωπότητας. Πάνω από τα καταρρέοντα τείχη του καπιταλιστικού κόσμου τώρα λάμπουν με γράμματα φωτεινά τα λόγια του 'Κομμουνιστικού Μανιφέστου': Σοσιαλισμός ή πτώση στη βαρβαρότητα», Luxemburg Rosa, Τι ζητάει ο Σπάρτακος και Γράμματα από τη φυλακή, σελ. 30, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1982

<sup>67</sup> Φρέλιχ Πάουλ, *Ρόζα Λούξεμπουργκ*, σελ. 19 – 20, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1981

καπιταλιστικού συστήματος. Τα αποτελέσματα δεν θα είχαν επιπτώσεις μόνο στην οργάνωση της οικονομίας, αλλά πρωτίστως θα λάμβαναν κοινωνικές προεκτάσεις.

Οι φόβοι της Luxemburg στοιχειοθετήθηκαν με βάση την εμπειρία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, και εκφράστηκαν με σαφήνεια από τη στιγμή της ρήξης της με τον Kautsky, κατά τη διάρκεια της Δεύτερης Διεθνούς. Ενώ ο Kautsky λοιπόν έβλεπε τον πόλεμο ως μια τραγική αλλά παροδική παρέκκλιση από την οποία σύντομα η ανθρωπότητα θα απαλλασσόταν, η Luxemburg θεωρούσε πως πρόκειται για μια ολοφάνερη απειλή. Η πτώση στην βαρβαρότητα, όπως αναφέρεται και στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, για την Luxemburg απέκτησε πραγματική υπόσταση με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, με τον θρίαμβο της ιμπεριαλιστικής πολιτικής και την άνοδο των εθνικισμών<sup>68</sup>. Οι ήττες του εργατικού κινήματος κατά την άποψή της πρέπει να αποκτήσουν χαρακτήρα διδακτικό, γιατί η μόνη ελπίδα για σωτηρία από την υπαρκτή απειλή του ολοκληρωτισμού είναι η σοσιαλιστική προοπτική. Γι' αυτήν η βαρβαρότητα είχε πάρει τη μορφή της πολιτισμικής επίθεσης και του αποδεκατισμού ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων.

Η πρόβλεψή της δεν απέιχε πολύ από την πραγματικότητα. Την κατάκτηση της εξουσίας από τους Νάζι, ακολούθησε μια σειρά από πρακτικές, όπως αυτές της καύσης βιβλίων, της εκκένωσης μουσείων, του εξορισμού ακαδημαϊκών και δασκάλων, της καταδίωξης αντιφρονούντων της διανοήσης κ.α.. Η επίθεση αυτή, αν και αρχικά φάνηκε να στρέφεται εναντίον της εβραϊκής κοινότητας, γρήγορα απέδειξε πως οι πολιτισμικές αξίες που αμφισβητούσε ήταν οι ίδιες οι αξίες του Δυτικού πολιτισμού και του Διαφωτισμού. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση του αποδεκατισμού πληθυσμιακών ομάδων. Αν και αρχικά φάνηκε να υπάρχει κάποιο σχέδιο εξόντωσης συγκεκριμένων πληθυσμιακών κατηγοριών, η εξάπλωση ολοκληρωτικών πρακτικών φάνηκε να στρέφεται τελικά εναντίον ολόκληρης της κοινωνίας με αδιευκρίνιστα κριτήρια. Η εμπειρία των στρατοπέδων συγκέντρωσης

---

<sup>68</sup> Οι απόψεις της Luxemburg για το εθνικό ζήτημα, και πιο συγκεκριμένα για την περίπτωση της Πολωνίας, προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις. Παρά τα προσωπικά της βιώματα, η Luxemburg μέχρι τέλους συνέχισε να πιστεύει πως άμεσος σκοπός του πολωνικού προλεταριάτου δεν θα έπρεπε να είναι η εθνική ανεξαρτησία. Η εργατική τάξη δεν θα έπρεπε να προσδιορίσει τους σκοπούς της με βάση τις επιθυμίες της, αλλά με βάση την αντικειμενική πορεία της κοινωνικής εξέλιξης. Έδωσε λοιπόν με αυτή τη στάση της την εντύπωση πως δέχεται στην περίπτωση αυτή την εθνική καταπίεση. Αλλά για τη Luxemburg αυτό που πραγματικά βρισκόταν σε προτεραιότητα δεν ήταν η εθνική πολωνική επανάσταση, αλλά η ανατροπή του ίδιου του ρωσικού απολυταρχισμού.

απέδειξε με τον χειρότερο τρόπο ότι η ανθρωπότητα είχε αφεθεί εν τέλει στη βαρβαρότητα.

Η Luxemburg είχε προειδοποιήσει για την πιθανότητα μιας τέτοιας εξέλιξης. Είχε διαβλέψει εκείνη την κοινωνική δυναμική που αναπτυσσόταν, κυρίως λόγω της κυριαρχίας του ιμπεριαλισμού και του εθνικισμού, και η οποία έπρεπε να αντιμετωπιστεί με μεγάλη προσοχή. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε για την Luxemburg μια ηθική και πολιτική καταστροφή, όχι μόνο λόγω της ανεξέλεγκτης χρήσης βίας, αλλά και λόγω των ανυπολόγιστων απωλειών για την εργατική τάξη. Γι' αυτήν το μήνυμα ήταν σαφές και έπρεπε να οδηγήσει σε εντατικοποίηση της πολιτικής δράσης όλων των λαϊκών στρωμάτων για την κατάκτηση του στόχου της σοσιαλιστικής κοινωνίας: «Ναι! Με την επαναστατική άνοδο μιας τέτοιας κοινωνίας η γη θα πάψει να ντροπιάζεται από τη δολοφονία των ανθρώπων. Και μόνο τότε θα μπορούμε να πούμε: Αυτός ο πόλεμος ήταν ο τελευταίος»<sup>69</sup>.

Το πιο επικίνδυνο φαινόμενο σε αυτήν την εξέλιξη προς τη βαρβαρότητα ήταν ο κλονισμός της ελπίδας των μαζών για ένα σοσιαλιστικό μέλλον λόγω του μαρασμού των δημοκρατικών οργάνων, την παντοδυναμία της γραφειοκρατίας και τις συνεχείς δολοφονίες αθώων πολιτών. Στο σημείο αυτό αποκτούν νόημα και όλα όσα κατά καιρούς είχε διακηρύξει η Luxemburg. Η ιστορική ανάγκη του αγώνα για χειραφέτηση πρόβαλλε πιο επιτακτική από ποτέ και μέσα στα πλαίσια αυτά το σοσιαλιστικό κίνημα θα έπρεπε να είναι έτοιμο να επιτελέσει το καθήκον του, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες και λειτουργώντας ως το βασικό στήριγμα των λαϊκών αγώνων.

---

<sup>69</sup> Luxemburg Rosa, *Τι ζητάει ο Σπάρτακος και Γράμματα από τη φυλακή*, σελ. 30, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1982

## *Η οργάνωση των μαζών*

Η Rosa Luxemburg θεωρούσε πως η ταξική πάλη για να είναι αποτελεσματική θα πρέπει να διεξαχθεί από τις ίδιες τις μάζες. Η κατάκτηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων βέβαια απαιτούσε πνευματική ωριμότητα και αναγκαία οργανωτικότητα για να οδηγήσει στην κατάκτηση της εξουσίας. Παρόλα αυτά όμως σημειώνει:

«Η οργάνωση και η μόρφωση μονάχες τους δεν είναι ακόμη αγώνας, παρά είναι απλά προπαρασκευαστικά μέσα για τον αγώνα και σαν τέτοια είναι απαραίτητα τόσο στην επανάσταση όσο και σε κάθε άλλη μορφή του εργατικού αγώνα. Η οργάνωση και η μόρφωση, αυτές καθαυτές, δεν κάνουν περιττή την πολιτική πάλη, παρόμοια όπως η δημιουργία συνδικάτων και η είσπραξη των συνδρομών των μελών δεν κάνουν περιττούς τους αγώνες για το μεροκάματο ή τις απεργίες»<sup>70</sup>.

Οι ίδιοι οι άνθρωποι λοιπόν κατά τη Luxemburg κάνουν την ιστορία τους, γεγονός που σημαίνει πως σε καμία περίπτωση δεν εγκαταλείπονται σε παθητική αισιοδοξία εναποθέτοντας τις ελπίδες τους στο κόμμα και τους μηχανισμούς του. Οι μάζες έχουν ευθύνη απέναντι στην ιστορία και το πεπρωμένο τους και κρίνονται ως προς τις πράξεις ή τις παραλείψεις τους.

Για τον λόγο αυτό η Luxemburg διέβλεπε στην παντοδυναμία της κεντρικής επιτροπής έναν κίνδυνο για την ίδια την ανάπτυξη της ταξικής πάλης. Η ταξική πάλη δεν ήταν λοιπόν αποκλειστική υπόθεση της διεύθυνσης του κόμματος, αλλά προέκυπτε από τη δημιουργική πρωτοβουλία των μαζών. Με βάση αυτή τη συλλογιστική, η διεύθυνση της οργάνωσης θα μπορούσε ακόμη και να παίζει έναν ρόλο συντηρητικό ή σε μερικές περιπτώσεις ανασταλτικό, ως προς την πρόοδο της πάλης: μέχρι να επεξεργαστεί τους τρόπους αντίδρασης, θα μετατρέποταν σε εμπόδιο νέων προόδων μεγαλύτερου βεληνεκούς.

Στο σημείο αυτό βέβαια βρίσκεται και η βασικότερη διαφωνία της Luxemburg με τον Lenin, τον οποίο κατηγορούσε για υπερσυγκεντρωτισμό. Κατά την άποψή της η φροντίδα του έτεινε στο να ελέγχει τη δραστηριότητα του κόμματος και όχι στο να

---

<sup>70</sup> Luxemburg Rosa, «Απάντηση στο σύντροφο Vandervelde», στο *Απεργία, Αυθορμητισμός των μαζών*, σελ. 79, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1999

την γονιμοποιεί και να την αναπτύσσει<sup>71</sup>. « Η Rosa απέδιδε μια εξαιρετικά μεγάλη αξία στη δραστηριότητα των μαζών, δραστηριότητα που συνειδητοποιείται μέσα στο κόμμα με τη δίχως όρια κριτική πάνω στα ανώτερα όργανα. Αυτή η ελευθερία της κριτικής ήταν στα μάτια της το φάρμακο εναντίον κάθε αρτηριοσκλήρωσης, η ζωντανή πηγή που επέτρεπε να διορθώνονται όλες οι ανεπάρκειες του κινήματος»<sup>72</sup>. Ουσιαστικά πρόκειται για υποτίμηση της σημασίας της οργάνωσης και ταυτόχρονα έμφαση στο ιστορικό 'προτσές'. Σε μια προσπάθεια να σχηματοποιηθεί η διαφωνία της Luxemburg με τον Lenin, θα μπορούσε να λεχθεί πως ενώ λοιπόν για την Luxemburg αποφασιστικό στοιχείο για την εξέλιξη της πάλης είναι οι μάζες, για τον Lenin το κόμμα είναι αυτό που μπορεί να φέρει αποτελέσματα για το εργατικό κίνημα. Η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο μαρξιστών δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον μόνο από θεωρητική άποψη, αλλά λαμβάνει σημαντικές διαστάσεις και από πλευράς ανάπτυξης της στρατηγικής του λαϊκού κινήματος. Στην πρώτη περίπτωση ο αυθορμητισμός των μαζών εξελίσσεται στην πραγματική δύναμη των λαϊκών αγώνων συγκροτώντας συλλογικά υποκείμενα, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, στο όνομα της αποτελεσματικότητας, ως μοχλός αντίστασης εμφανίζεται η συμπαγής δομή του κόμματος.

Ενδεικτική των βαθιά δημοκρατικών πεποιθήσεων της Luxemburg είναι και η συζήτηση που προκλήθηκε με τον σύντροφό της Vandervelde με αφορμή τις μαζικές απεργίες στο Βέλγιο το 1902, την οποία φιλοξένησε η Neue Zeit. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Τα μεγάλα λαϊκά κινήματα δεν είναι καθόλου ένα αυθαίρετο και ενσυνείδητο δημιούργημα των λεγόμενων 'αρχηγών' ή των 'κομμάτων', καθώς φαντάζονται οι αστυνομικοί και οι επίσημοι αστοί ιστοριογράφοι, αλλά είναι αυθόρμητα κοινωνικά φαινόμενα, γεννημένα από μια δύναμη φυσική, που την πηγή της την έχει στον ταξικό χαρακτήρα της σύγχρονης κοινωνίας. Η ανάπτυξη της σοσιαλδημοκρατίας σε τίποτα δεν άλλαξε τα πράγματα, και ο ρόλος της δεν είναι να χαράζει νόμους στην ιστορική εξέλιξη της πάλης των τάξεων, αλλά αντίθετα, να μπαίνει στην υπηρεσία των νόμων αυτών χρησιμοποιώντας τους για τους σοσιαλιστικούς σκοπούς»<sup>73</sup>

---

<sup>71</sup> Ο Lenin απάντησε στην κριτική της Luxemburg, αμφισβητώντας την ακρίβειά της. Δεν υποστήριζε έναν απόλυτο συγκεντρωτισμό, αλλά του στοιχειώδεις οργανωτικούς κανόνες του κόμματος, με βάση πάντα τις πραγματικότητες της εσωκομματικής πάλης.

<sup>72</sup> Φρέλιχ Πάουλ, *Ρόζα Λούξεμπουργκ*, σελ. 124, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1981

<sup>73</sup> Luxemburg Rosa, «Απάντηση στο σύντροφο Vandervelde», ο.π. σελ. 80



Η ‘παντοδυναμία’ του κόμματος λοιπόν για τη Luxemburg δεν ήταν απλά μια πανάκεια κενού περιεχομένου, αλλά θα μπορούσε να αποτελέσει και έναν από τους βασικότερους κινδύνους για τη μη υλοποίηση των στόχων τους λαϊκού κινήματος. Το παράδειγμα της σταλινικής Ρωσίας τελικά επιβεβαίωσε τους φόβους. Η αυστηρή ιεραρχική δομή του κόμματος κάθε άλλο παρά κατάφερε να πραγματώσει το όραμα της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Οι μάζες για ακόμη μία φορά βρέθηκαν στο περιθώριο της Ιστορίας, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να δράσουν και να συμμετάσχουν ενεργά και ισότιμα στις πολιτικές διαδικασίες μιας ελεύθερης και δίκαιης κοινωνίας.

## *Η επανάσταση*

Οι απόψεις της Luxemburg για την επανάσταση διατυπώνονται με σαφήνεια στο έργο της *Μεταρρύθμιση ή επανάσταση*, το οποίο προέκυψε ως απάντηση στον Bernstein και τις απόψεις του περί κοινωνικής αλλαγής. Βασική θέση της Luxemburg είναι ότι ο αγώνας για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις αποτελεί το μέσο, ενώ ο αγώνας για την κοινωνική ανατροπή αποτελεί τον τελικό σκοπό. Ο σοσιαλιστικός τελικός σκοπός αποτελεί ουσιαστικά τον αποφασιστικό χαρακτηριστικό που διακρίνει τη σοσιαλδημοκρατία από την αστική δημοκρατία. Για τον λόγο αυτό κατηγορεί τον Bernstein για οπορτουνισμό κάνοντας αυστηρή κριτική στο θεωρητικό του σχήμα.

Κατά τον Bernstein η εξέλιξη του καπιταλισμού καθιστά απίθανη την κατάρρευσή του, λόγω της αύξουσας ικανότητας προσαρμογής που επιδεικνύει. Συνεπώς ο σοσιαλιστικός αγώνας πρέπει να προσανατολιστεί στην προσπάθεια βαθμιαίας βελτίωσης της θέσης της εργατικής τάξης και όχι στην πολιτική δράση με στόχο την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας. Η θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλιστικού συστήματος λοιπόν δεν είναι ο ιστορικός δρόμος για την πραγματοποίηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Αντίθετα, τα συνδικάτα, οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και η δημοκρατικοποίηση του κράτους αποτελούν τα μέσα για τη βαθμιαία επικράτηση του σοσιαλισμού και τον αντίστοιχο περιορισμό της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Η κατάληψη δηλαδή της πολιτικής εξουσίας θεωρείται αδύνατη και για το λόγο αυτό προτείνεται η σταδιακή εισαγωγή του σοσιαλισμού μέσω του πρακτικού καθημερινού αγώνα της σοσιαλδημοκρατίας.

Κατά τη Luxemburg η ανάλυση αυτή αποσπά το σοσιαλιστικό πρόγραμμα από την υλική του βάση, παραβλέποντας τη διαλεκτική του ιστορικού υλισμού και μεταφέροντας τον σοσιαλισμό στη σφαίρα του ιδεαλισμού. Με τον τρόπο αυτό το εργατικό κίνημα περιορίζεται σε ένα κίνημα των συνδικάτων για τα συνδικάτα ή ίσως ακόμη παραπέρα σε ένα κίνημα μεταρρυθμιστικό για τις μεταρρυθμίσεις, εγκαταλείποντας στην ουσία την ταξική ανάλυση. Για τη Luxemburg η θεωρία προσαρμογής του Bernstein «είναι μια θεωρία αποτελμάτωσης του σοσιαλισμού, αιτιολογούμενη, κατά το πνεύμα της αγοραίας οικονομίας, από μια θεωρία αποτελμάτωσης του καπιταλισμού»<sup>74</sup>. Βέβαια δεν θα ήταν εφικτό να υπάρξει σοσιαλδημοκρατία χωρίς την ύπαρξη κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, χωρίς έμπρακτη

---

<sup>74</sup> Luxemburg Rosa, *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, σελ. 9, εκδ. Κορόντζη, Αθήνα, 1984

προσπάθεια για βελτίωση της θέσης του εργαζόμενου λαού. Αλλά η θεωρία του Bernstein οδηγεί στην παραίτηση από την προσπάθεια για κοινωνική ανατροπή. Ο τελικός σκοπός της σοσιαλδημοκρατίας δεν θα μπορούσε να είναι η κοινωνική μεταρρύθμιση. Για τη Luxemburg προβάλλει ως ιστορική αναγκαιότητα ο αγώνας για κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας και η κατάργηση του καπιταλιστικού καθεστώτος. Το ζήτημα λοιπόν που προκύπτει δεν αφορά απλά την τακτική που θα πρέπει να ακολουθηθεί. Αφορά πρωτίστως την ίδια την υπόσταση του σοσιαλιστικού κινήματος.

Το ζήτημα της επανάστασης για τη Luxemburg δεν αποτελούσε απλά μέρος της σοσιαλιστικής τακτικής, αλλά επιτακτική ανάγκη που υπαγορευόταν από τα αιτήματα της ιστορικής εξέλιξης. Κατά την άποψή της, η αστική νομιμότητα και το καπιταλιστικό κράτος στο σύνολό του στηρίζονται στη βία. Η κυρίαρχη τάξη λοιπόν, μέσω του κρατικού μηχανισμού ουσιαστικά αναδεικνύει τη βία ως υποχρεωτικό κανόνα, περιβάλλοντάς την με το περιτύλιγμα της ‘έννομης τάξης’ και της ‘δικαιοσύνης’. Για το λόγο αυτό λοιπόν κατά την Luxemburg «Αν πίσω από τη νόμιμη και κοινοβουλευτική μας δράση δεν υπάρχει η βία της εργατικής τάξης, έτοιμη να μπει σε ενέργεια μόλις χρειαστεί, η κοινοβουλευτική δράση της σοσιαλδημοκρατίας καταντάει παιχνίδι τόσο έξυπνο, όσο και το κουβάλημα νερού με κόσκινο»<sup>75</sup>. Η βίαιη επανάσταση λοιπόν προκύπτει κάτω από αυτές τις συνθήκες ως ιστορική ανάγκη. Η κοινοβουλευτική δράση βέβαια αποτελεί μέσο της πολιτικής πάλης της εργατικής τάξης, το οποίο όμως παύει να έχει αποτέλεσμα όταν βρίσκεται αντιμέτωπο με τη βία της κυρίαρχης τάξης:

«Η βίαιη επανάσταση, στις σημερινές περιστάσεις, είναι δίχως άλλο δίκικο μαχαίρι και δυσκολομεταχάριστο. Πιστεύω ότι το προλεταριάτο δεν θα καταφύγει σε αυτό το μέσο παρά μόνο όταν αυτό θα είναι η μόνη διέξοδος που απομένει, με την απαραίτητη πάντα προϋπόθεση ότι η πολιτική κατάσταση και ο συσχετισμός των δυνάμεων εξασφαλίζουν περισσότερο ή λιγότερο την πιθανότητα επιτυχίας. Μα η σαφέστατη κατανόηση της ανάγκης να χρησιμοποιηθεί η βία τόσο στα διάφορα επεισόδια της πάλης των τάξεων, όσο και για την τελική κατάληψη της πολιτικής εξουσίας, είναι εκ των προτέρων απαραίτητη, γιατί ίσα – ίσα η κατανόηση αυτή είναι που δίνει ορμή και αποφασιστικότητα στην ειρηνική και νόμιμη δράση μας».

Η βία είναι το έσχατο μέσο της εργατικής πάλης. Τα επαναστατικά μέσα δεν αποτελούν για τη Luxemburg τον αυτοσκοπό του λαϊκού κινήματος. Αυτό που

---

<sup>75</sup> Luxemburg Rosa, ο.π. σελ. 82

επιμένει να τονίζει είναι πως δεν αποτελεί ουσιαστικό δίλημμα η επιλογή της επανάστασης ή του νόμιμου περάσματος στο σοσιαλισμό. Η τακτική που θα ακολουθήσει ο αγώνας των μαζών για χειραφέτηση δεν μπορεί παρά να είναι ένα ζήτημα ιστορικής εξέλιξης. Μέσα στα πλαίσια βέβαια του αστικού κράτους, το οποίο στηρίζεται στην καταστολή, τα σοσιαλιστικά κόμματα θα πρέπει να είναι έτοιμα για τι βίαιες συγκρούσεις με τις κυρίαρχες τάξεις της αστικής κοινωνίας. Ο κοινοβουλευτισμός συνεπώς δεν μπορεί να αποτελεί το μοναδικό μέσο πολιτικής πάλης της εργατικής τάξης, όπως επίσης και η επαναστατική βία δεν μπορεί να προβάλλει ως θέσφατο. Η μέθοδος του αγώνα των λαϊκών στρωμάτων θα πρέπει να επιλέγεται με βάση τις συνθήκες που επικρατούν σε συγκεκριμένες κοινωνίες και σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες.

## *Συμπεράσματα*

Για την Arendt το μόνο που κατάφερε να επιζήσει από τη σκέψη της Luxemburg είναι η κριτική που άσκησε στην πολιτική των μπολσεβίκων κατά τα πρώτα στάδια της Ρωσικής Επανάστασης. Το έργο της αποτέλεσε το πιο πρόσφορο όπλο εναντίον της πολιτικής που εφάρμοσε ο Stalin. Η Luxemburg υπήρξε η μοναδική μαρξίστρια στην εποχή της που τόλμησε να αντιταχθεί σε μια σειρά από πρακτικές, με τις οποίες η πολιτική μετατρέποταν σε υποκατάστατο της θρησκείας. Γι' αυτήν ούτε η επανάσταση, ούτε ο μαρξισμός δεν αποτελούσαν άρθρα πίστεως. Ήταν η μόνη που «αρνήθηκε κατηγορηματικά, απ' την αρχή μέχρι το τέλος, να αντιμετωπίσει τον πόλεμο σαν κάτι διαφορετικό από τρομερή συμφορά, ανεξάρτητα από την τελική του έκβαση»<sup>76</sup>. Η Luxemburg φαίνεται να είχε προβλέψει τα δεινά που θα ακολουθούσαν της ηθικής εξαθλίωσης των κομμουνιστικών κομμάτων μετά το ξέσπασμα της Ρωσικής Επανάστασης. Ο κίνδυνος λοιπόν της «πτώσης στη βαρβαρότητα» τον οποίο διέβλεπε, δεν ήταν παρά η προειδοποίηση για όλα όσα ακολούθησαν με την επικράτηση της ολοκληρωτικής κυριαρχίας.

Το ζήτημα του ολοκληρωτισμού αποτελεί τον κυριότερο τόπο σύμπτωσης του ενδιαφέροντος της Arendt και της Luxemburg. Και για τις δύο, η πολιτική αδιαφορία, η εχθρότητα απέναντι στη δημόσια ζωή και η τάση ατομικοποίησης της κοινωνίας, αποτελούσαν τον βασικό κίνδυνο για την ανάδυση της βίας. Αν και η ανάλυση τους στηρίζεται σε δύο διαφορετικές συλλογιστικές, ωστόσο και οι δύο θέτουν ως επίκεντρο την έννοια της πολιτικής δράσης. Η κατασκευή των συλλογικών ταυτοτήτων, η συγκρότηση δρώντων πολιτικών υποκειμένων, το ζήτημα της οργάνωσης σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας αλλά και το διακύβευμα της επανάστασης σκιαγραφούν τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν την έννοια της δημοκρατίας.

Στην σκέψη τους υπάρχει μια προφανής ευαισθησία για τη δράση των συλλογικοτήτων, χωρίς όμως να παραβλέπονται και τα άτομα ως αυτενεργά υποκείμενα. Για την Arendt η πολιτική δράση είναι εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης κατάστασης. Μέσω αυτής αναδεικνύεται η μοναδική ταυτότητα των υποκειμένων, τα οποία όμως δρουν με γνώμονα τη συλλογικότητα. Η συμμετοχή αυτή δύναται να οδηγήσει στην κατάκτηση της ελευθερίας, επειδή θέτει ως προϋπόθεση την

---

<sup>76</sup> Arendt Hannah, Άνθρωποι σε ζοφερούς καιρούς, σελ. 38, εκδ. Νησίδες, Αθήνα, 1998

αυτόβουλη επιλογή των συμμετεχόντων. Η πολιτική δράση με αυτή την έννοια παρά το γεγονός ότι απαιτεί τη συμμετοχή όλων των μελών της κοινωνίας, προσφέρει παράλληλα τη δυνατότητα ανάδειξης της διαφορετικότητας της ανθρώπινης ύπαρξης. Για την Luxemburg αντίστοιχα η πολιτική δράση είναι το μέσο για την ελεύθερη συγκρότηση της συνείδησης. Μέσω των κινητοποιήσεων και των αγώνων η συλλογική δράση καταφέρνει να δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες στις οποίες οι συμμετέχοντες είναι δυνατό να αναπτύξουν τη συνείδηση της συλλογικής τους ταυτότητας.

Η διαμόρφωση ενεργών πολιτών λοιπόν προβάλλει ως η βασική προϋπόθεση των δημοκρατικών διαδικασιών. Τόσο για την Arendt όσο και για την Luxemburg η συμμετοχή σε συλλογικές διεκδικήσεις και η πολιτική συγκρότηση των συλλογικοτήτων προκύπτει αυθόρμητα, καθορίζεται όμως από τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται. Και για τις δύο, οι αυστηρές οργανωτικές μορφές και η πειθαρχία των κομματικών δομών δεν αφήνουν περιθώρια ανάπτυξης κριτικής σκέψης, ούτε δημιουργούν συνθήκες ατομικής και συλλογικής ελευθερίας. Τάσσονται λοιπόν υπέρ της άποψης ότι η οργάνωση δεν θα πρέπει να προηγείται της δράσης αλλά να παράγεται από αυτή. Επομένως η επανάσταση δεν είναι κάτι που ‘γίνεται’ αλλά κάτι που μπορεί να προκύψει αυθόρμητα, προερχόμενη ‘από τα κάτω’. Το αίτημα της ελευθερίας συνεπώς και η εγκαθίδρυση ενός πολιτικού χώρου συμμετοχής και δράσης, μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εφόσον βασίζεται σε πρακτικές οι οποίες ξεκινούν και καταλήγουν στα πολιτικώς σκεπτόμενα υποκείμενα.

### *Επίλογος*

Για την Arendt συμπερασματικά θα μπορούσε να ειπωθεί πως το βασικό αίτημα που αναδεικνύει είναι αυτό της πολιτικής συμμετοχής και των διαδικασιών της άμεσης δημοκρατίας. Η πολιτική κοινότητα που οραματίζεται στηρίζεται στην ελευθερία των δρώντων υποκειμένων, τα οποία αποφασίζουν να δράσουν από κοινού. Μέσα από αυτή τη δράση η ετερότητα αναδεικνύεται στην πιο σημαντική συνιστώσα της συλλογικότητας. Η πρότασή της, η οποία εμπνέεται από έναν ‘αναρχικό κοσμοπολιτισμό’, δίνει στην εξατομίκευση έναν δημόσιο προσανατολισμό και μία εγγενή αυτοαναφορικότητα στην έννοια της πολιτικής πράξης.

Αυτός ο ‘αναρχικός κοσμοπολιτισμός’ της Arendt, θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί με τον ‘επαναστατικό δημοκρατισμό’ της Luxemburg. Κεντρικό θέμα τους αποτελεί η έννοια του πολιτικού πράττειν ως μια δημόσια δραστηριότητα που ξεκινά από το άτομο αλλά λειτουργεί υπέρ του συνόλου. Το πρόταγμα της συλλογικής δράσης και της συμμετοχής προβάλλουν ξεκάθαρα στο έργο τους.

Αυτό που προτείνεται στην παρούσα εργασία είναι μια αρεντική ανάγνωση του έργου της Luxemburg. Ένας τρόπος να αναδιατυπωθούν οι φόβοι που μετατράπηκαν σε ζοφερή πραγματικότητα και η σημασία που έχει για εμάς σήμερα η διεκδίκηση των συνθηκών εκείνων που θα επιτρέπουν τη διαμόρφωση ελεύθερα σκεπτόμενων και αυτενεργών πολιτών.

## **Βιβλιογραφία**

- Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001
- Ρωμανός Βασίλης, «Η συγκρότηση και η θεμελίωση του ‘πολιτικού’ στη Hannah Arendt», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 23, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2004
- Σατελέ Φρανσουά, Πιζιέ – Κουσνέρ Εβελίν, *Οι πολιτικές αντιλήψεις του 20<sup>ου</sup> αιώνα, Ιστορία της πολιτικής σκέψης*, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1988
- Φρέλιχ Πάουλ, *Ρόζα Λούξεμπουργκ*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1981
- Ψημίτης Μιχάλης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, εκδ. Ατραπός, 2006
- Arendt Hannah, *Η ανθρώπινη κατάσταση (vita activa)*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986
- Arendt Hannah, *Ο Αϊχμαν στην Ιερουσαλήμ, Η κοινοτυπία του κακού*, εκδ. Θύρσος, Αθήνα, 1985
- Arendt Hannah, *Περί βίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000
- Arendt Hannah, *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, εκδ. Ευρυαλός, Αθήνα, 1988
- Arendt Hannah, *Άνθρωποι σε ζοφερούς καιρούς*, εκδ. Νησίδες, Αθήνα, 1998
- Arendt Hannah, *Για την επανάσταση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006
- Axtmann Roland, «Globality, Plurality and freedom: the Arendtian perspective», *Review of International Studies*, Vol.32, pp. 93-117, 2006
- Brient Elizabeth, «From Vita Contemplativa to Vita Activa: Modern instrumentalization of theory and problem of measure», *International Journal of Philosophical Studies*, Vol. 9, pp. 19-40
- Craib Ian, *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000
- Hall Stuart, Gieben Bram, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2003
- Hall Stuart, Held David, Antony McGrew, *Η νεωτερικότητα σήμερα*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2003
- Herzog Annabel, «Political itineraries and anarchic cosmopolitanism in the thought of Hannah Arendt», *An interdisciplinary Journal of Philosophy, Inquiry* 47, pp. 20-44, 2004
- Kamarck Minnich Elizabeth, «Thinking with Hannah Arendt: An introduction», *International Journal of Philosophical Studies*, Vol. 10, pp. 123-130
- Kristeva Julia, *Hannah Arendt*, εκδ. Columbia University Press, New York, 2001



- Le Blanc Paul, «The challenge of revolutionary democracy in the life and thought of Rosa Luxemburg», *Workingusa: The journal of labor and society*, 1089-7011, Vol. 9. pp.361-367, 2006
- Luxemburg Rosa, *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση;*, εκδ. Κορόντζη, Αθήνα, 1984
- Luxemburg Rosa, *Μαζική Απεργία, Κόμμα, Συνδικάτα*, εκδ. Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα, 1997
- Luxemburg Rosa, *Τι ζητάει ο Σπάρτακος, Γράμματα απ' τη φυλακή*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1982
- Luxemburg Rosa, *Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, εκδ. Κορόντζη, Αθήνα
- Luxemburg Rosa, Mehrig Franz, *Απεργία, ο αυθορμητισμός των μαζών*, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1999
- Luxemburg Rosa, *Τι είναι πολιτική οικονομία*, εκδ. Κορόντζη, Αθήνα, 1980
- Luxemburg Rosa, *Η εργατική τάξη και ο πόλεμος*, εκδ. Κορόντζη, Αθήνα
- Spencer Philip, «From Rosa Luxemburg to Hannah Arendt: Socialism, Barbarism and Extermination Camps», *The European Legacy*, Vol.11, No.5, pp.527-540, 2006
- Villa Danna, *The Gambridge Companion to Hannah Arendt*, εκδ. Cambridge University Press, United Kingdom, 2000
- Zizek Slavoj, *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό;*, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2002